

СТАТТІ

Литвиненко Р.О.

ПІЗНІЙ ЕТАП ДНІПРО-ДОНСЬКОЇ БАБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Реферат: Статтю присвячено характеристиці й оцінці пізнього горизонту дніпро-донської бабинської культури, де що обійденого увагою дослідників, порівняно з ранніми пам'ятками. Розглянуто, насамперед, краще досліджені, а відтак інформативніші, поховальні пам'ятки на рівні базових характеристик: курганне будівництво, поховальні споруди, рештки небіжчика, інвентарний супровід тощо. Також виділено найбільш діагностичні поселенські комплекси. Визначено ареал культури на пізньому етапі, що суттєво скоротився, порівняно з попередніми періодами; виявлено причини такого скорочення, пов'язані з екологічними змінами та зумовленими ними міграційними процесами.

Ключові слова: Дніпро-Донське межиріччя, бронзовий вік, культурне коло Бабине, дніпро-донська бабинська культура, хронологія, палеоклімат, міграції.

ВСТУП. Так склалося, що наочний образ дніпро-донської бабинської культури (ДДБК), традиційно пов'язаний з матеріалами курганних могильників, зазвичай асоціюється з пам'ятками ранніх хронологічних горизонтів. Саме ранні комплекси цієї культури, які характеризуються особливою курганною архітектурою, стійким і виразним обрядом, специфічними могильними спорудами та діагностичним поховальним реманентом, виступають візитівкою ДДБК, а для широкого археологічного загалу – всього культурного кола Бабине. Навіть виділення бабинського поховального обряду свого часу відбулося на підставі пам'яток ранньої пори ДДБК (а не інших бабинських груп), які найбільше контрастували зі зрубними [Писларий 1975].

На тлі порівняно інформативніших комплексів ранньої ДДБК, пізнім пам'яткам цієї культури приділялося набагато менше уваги. З позицій сучасних знань, можна стверджувати, що таку неухважність до них було зумовлено двома чинниками: а) значно меншою кількістю пізніх пам'яток ДДБК, порівняно з ранніми; б) їхньою невиразністю, яка полягає у спрощенні поховальної обрядовості (при цьому дуже схожій з обрядом зрубної культури), а також рідкісності, малочисельності й невиразності поховального приданого.

Цей об'єктивний дисбаланс уваги до ранніх і пізніх матеріалів ДДБК навіть став однією з підстав для закидів на мою адресу під час захисту докторської дисертації з боку одного надмірно активного і настільки ж нахабного недоброзичливця, у якого склалося викривлене враження про наповнення мною ДДБК винятково комплексами ранніх етапів, за відсутності в ній пізніх пам'яток.

Отже, існує нагальна потреба презентації, характеристики та оцінки пізнього етапу ДДБК, що ми й намагатимемося здійснити у пропонованій статті.

ДОСЛІДЖЕННЯ.

ДДБК репрезентовано двома основними типами пам'яток – могильниками і поселеннями. Нагадаємо, що культурно-таксономічна диференціація культурного кола/області Бабине здійснювалася на підставі краще досліджених, масовіших і діагностичніших поховальних пам'яток¹. Відповідно, ареали окремих бабинських культур і локальних варіантів визначалися через картографію саме могильників [Литвиненко 2009в]. Методику же хронологічної диференціації пам'яток і їхню характеристику викладено нижче.

Методика виділення поховальних комплексів ДДБК пізнього етапу ґрунтувалась на певних хронологічних і теренових принципах.

Хронологічний принцип, який виступав первинним і базовим у справі часової диференціації пам'яток, було реалізовано через метод *порівняльної стратиграфії*, сутність

¹ Обґрунтування такої методики подано в кількох публікаціях [Литвиненко 2006, с. 157, 159; 2009в, с. 142; 2011, с. 210].

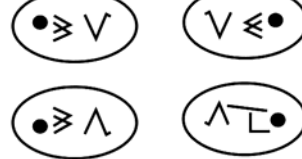
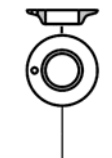

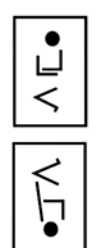

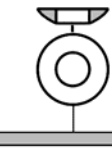
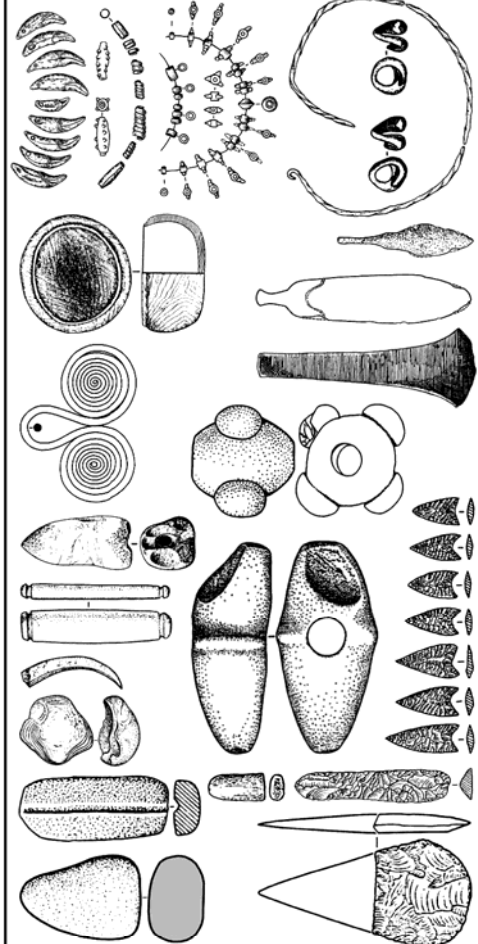
Періоди	Обрядові групи		Пряжки	Інвентар
	Основні	Супутні		
III				
II				
I				

Рис. 1. Періодизація могильників ДДБК
 Fig. 1. Periodization of DDVC burial grounds

якого полягає у порівняльно-типологічному аналізі всіх доступних стратиграфічних співвідношень між комплексами (типами) з метою виявлення на підставі цих даних *хронологічно значущих типів*. Іншими словами, для виділення хронологічних етапів значущими є не всякі стратиграфічні “пари”, а лише ті з них, які демонструють відмінності на рівні типів (типів комплексів або комплексів типів, наприклад, обрядово-інвентарних – для могильників) і, за умов достатності джерел, характеризуються серіацією (повторюваністю), що забезпечує важливий методологічний принцип дослідження – перевіряємість [Клейн 2001, с. 83-85].

Отже застосування порівняльно-стратиграфічного методу, екстрапольованого на понад 80 стратифікованих курганів, дозволило побудувати схему періодизації могильників ДДБК, яка включає 3 хронологічні періоди (I-III), два перших з яких ще й поділено на ранню та пізню фази. Таким чином, загальна кількість хронологічно послідовних етапів ДДБК дорівнює п’яти: IA, IB, IIA, IIB, III (рис. 1). На сьогодні ця п’ятичленна схема об’єктивно є найбільш докладною (дрібною) і надійною серед існуючих періодизацій посткатакомбних культурних утворень.

Територіальний принцип ґрунтується на даних про загальні межі культурного ареалу ДДБК [Литвиненко 2006, с. 159-164] і корелюється нашими спостереженнями щодо його тереново-хронологічної динаміки: достеменно і надійно доведено, що на різних етапах культура обіймала дещо відмінні ареали [Литвиненко 1995; 1998; 2000; 2012, рис. 5-9]. Цей беззаперечний факт, у свою чергу, є додатковим аргументом на користь запропонованої нами схеми періодизації. Більш того, об’єктивність виявленої для ДДБК тереново-хронологічної динаміки надійно підтверджується симетрією ареалів суміжних синхронних культур: на ранніх етапах – волго-донської бабинської (ВДБК, раніше – криволуцького культурного типу), на пізніх – доно-вольської абашевської (ДВАК) і згодом – покровської зрубної (ПЗК) [Литвиненко 1995; 2012].

Згідно описаних принципів і здійснювалося виявлення пізніх пам’яток ДДБК. Як це зазвичай буває, найбільш проблематичною в цій справі була культурна ідентифікація комплексів у прикордонних або буферних зонах ареалу. Найбільш гостро це питання стоїть у західному порубіжжі, де ДДБК межує з локальними варіантами дніпро-прутської бабинської культури (ДПБК): *дніпро-дністровським* (лівобережна–правобережна Нижня Наддніпрянина) і *дніпро-бузьким* (Дніпровський Лівобережний Лісостеп – в межах басейнів Ворскли і Псла) [Литвиненко 1999; 2011а, рис. 1]. Пояснюються ці труднощі тою обставиною, що для пізнього етапу існування культурної області Бабине фіксується загальне нівелювання розбіжностей між поховальними пам’ятками її локальних груп (культур і варіантів), в результаті чого стає проблематичним розрізнення їхніх пам’яток, особливо у контактних зонах, в яких мали місце процеси взаємовпливу та/або інфільтрації. Даний факт змусив шукати якісь додаткові критерії, які б дозволяли з певною долею вірогідності здійснювати культурну диференціацію пізніх пам’яток бабинського кола, а таким чином наповнювати реєстр пізніх комплексів ДДБК. В якості цих додаткових критеріїв було обрано дві обрядові характеристики, які виступають ознаками за тенденцією класичних (ранніх) пам’яток ДДБК, відокремлюючи їх від ДПБК, і які припустимо збереглися на пізньому етапі:

- а) основний, або впускний з досипкою стратиграфічний статус в кургані ²;
- б) поховальна споруда у формі дерев’яної рами ³.

² Для порівняння, нагадаємо, що курганне будівництво було характернішим для ДДБК (79-83% поховань якої супроводжувалися курганными насипами і досипками [Литвиненко 2006, с. 165; 2009а, с. 6; 2011, с. 112]), ніж для ДПБК (степові варіанти якої мають відповідний показник на рівні 8,2-9,2% [порівн.: Литвиненко 2009а, с. 8-9; 2011, с. 115, 118]).

³ Дерев’яні рами були типовим конструктивним елементом саме для ДДБК, де вони трапляються у 22-26% захоронень [Литвиненко 2006, с. 170; 2011, с. 112], тоді як у ДПБК рами (причому дещо відмінної конструкції) трапляються дуже рідко – в різних локальних варіантах від 1,6% до 1,9% поховань [Литвиненко 2011, с. 116, 121].

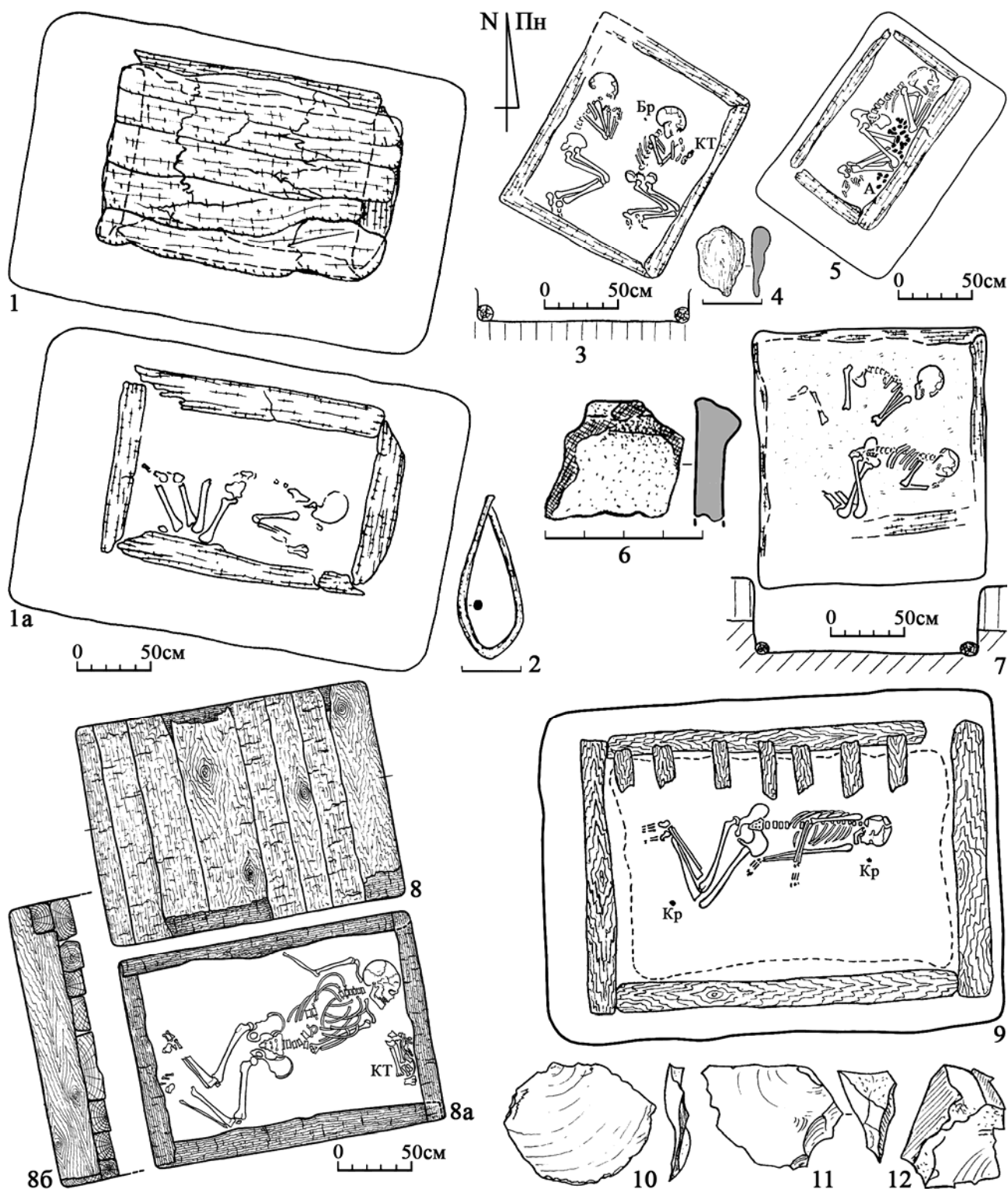

Рис. 2. Поховання ДДБК (III період) в дерев'яних рамах: 1-2 – Михайлики п. 10; 3-4 – Михайлики п. 12; 5 – Михайлики п. 13; 6-7 – Михайлики п. 8; 8-8б – Кіровськ 1/4; 9-12 – Олексіївка-I 1/6

Fig. 2. DDBC burials (III period) in wooden frames

Крім того, попередні дослідження виявили одиничні, на перший погляд мало примітні, розбіжності між пізніми комплексами ДДБК і ДПБК у поховальній обрядовості, які є актуальними для культурної диференціації комплексів у контактній зоні: 1) підбої є типовою поховальною спорудою, своєрідною візитівкою для ДПБК (насамперед її дніпро-дністровського і меншою мірою дністро-прутського локальних варіантів); 2) заповнення

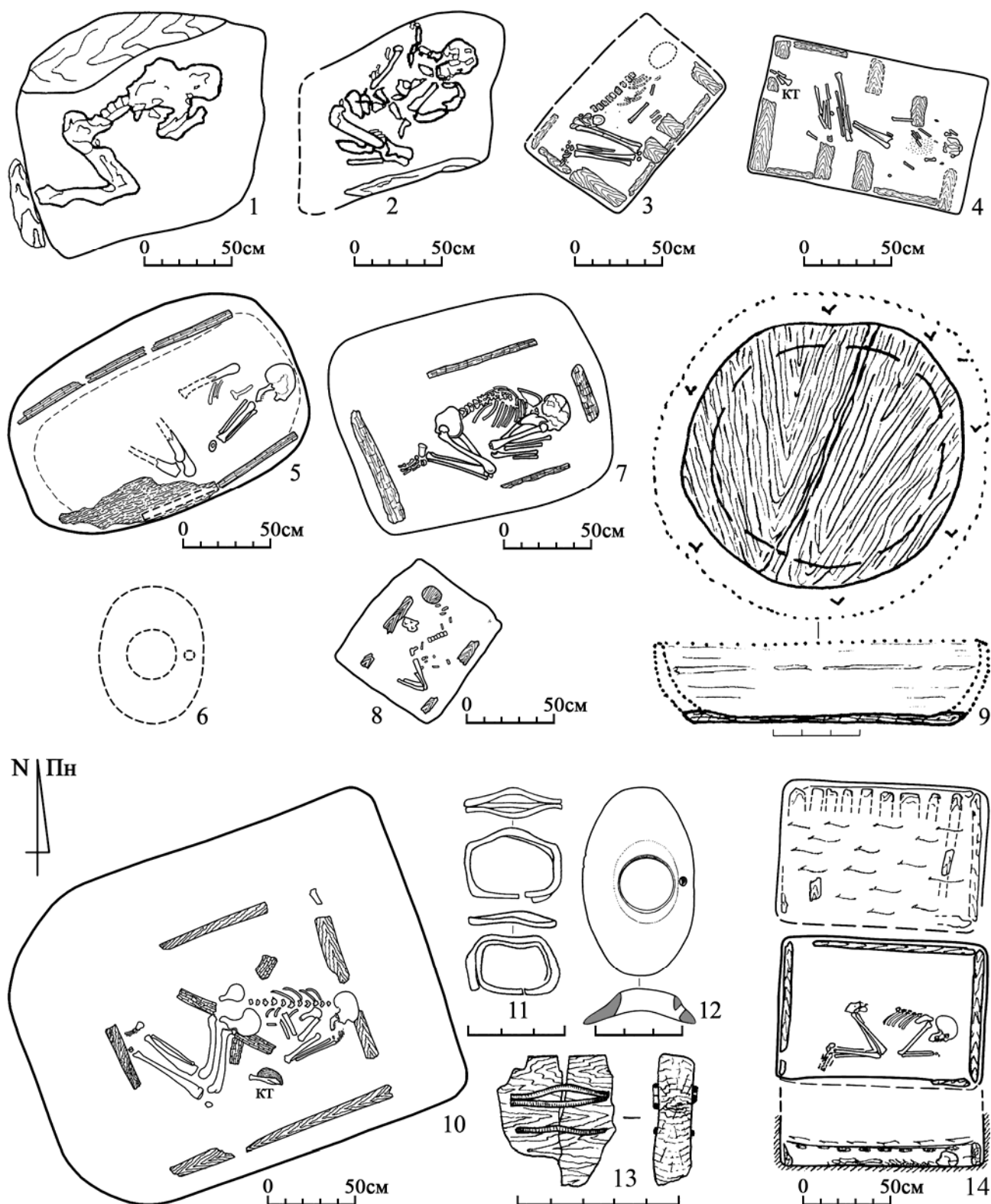
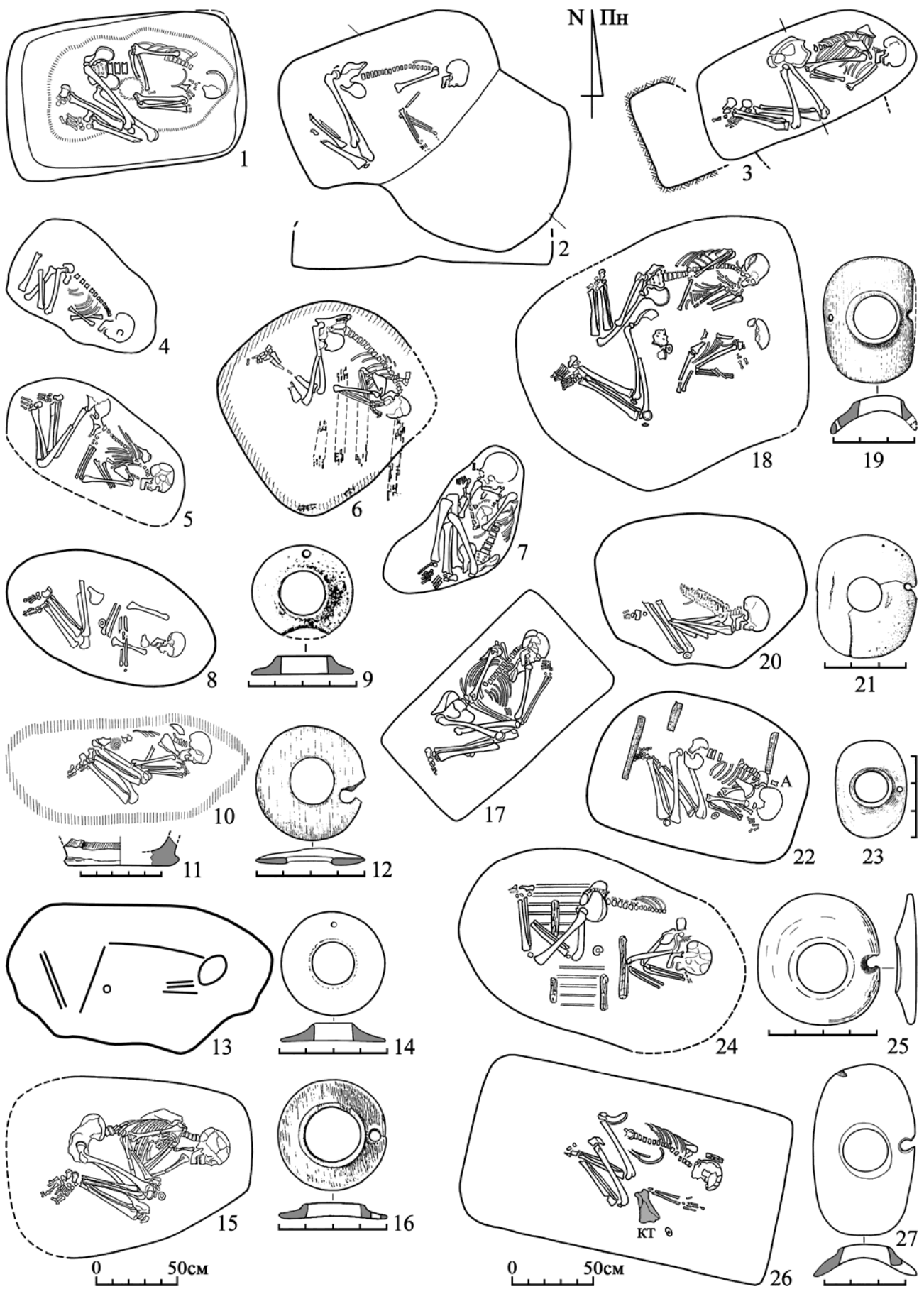

Рис. 3. Поховання ДДБК (III період) в дерев'яних рамах: **1-2** – Білики 1/1, 1/2; **3-4** – Волошине-3 4/6, 4/3; **5-6** – Кам'янське-I 1/13; **7** – Шнурки 3/2; **8-9** – Дуканичі-I 1/16; **10-13** – Прядівка-V 1/6; **14** – Чкалівка-IV 5/6

Fig. 3. DDBC burials (III period) in wooden frames

могильних ям кам'яним бутом практикувалось в ДПБК і не було характерним для ДДБК; 3) південні орієнтації є притаманними для ДПБК і водночас нехарактерними для ДДБК. Тобто

← **Рис. 4.** Поховання ДДБК (III період) в ямах: **1** – Вербовий Лог-Х 1/1; **2** – ТЕЦ 5/5; **3** – Цвітні Піски 1/4; **4, 7** – Миколаївка-I 11/3, 11/1; **5, 17** – Коробкине 1/1а, 1/2; **6** – Кузнецовський-2 1/5; **8-9** – Вербки-II 3/2; **10-12** – Балабинка-I 10/11; **13-14** – Руський Колодязь-II 2/7; **15-16** – Запорожець 1/19а; **18-19** – Христове 1/6; **20-21** – Лисичанськ-1973 (Високе) 2/2; **22-23** – Дубівка-I 1/7; **24-25** – Федорівка-II 1/10; **26-27** – Соколове-I 19/2

← **Fig. 4.** DDBC burials (III period) in the pits

поховання у підбоях, зі забутованими камінням могилами й південними орієнтаціями, що їх відкрито в контактній зоні та ареалі ДДБК (в Донецькій і менше Луганській областях таких відомо до півтора десятка), ми схильні відносити до ДПБК.

На підставі окреслених принципів і критеріїв було виділено 116 поховальних комплексів, що їх віднесено до III (пізнього) періоду ДДБК⁴. Щоправда, не всі ці комплекси є однаково інформативними, що відбилося на статистиці в подальшому аналізі⁵. Звернемося до їхньої характеристики.

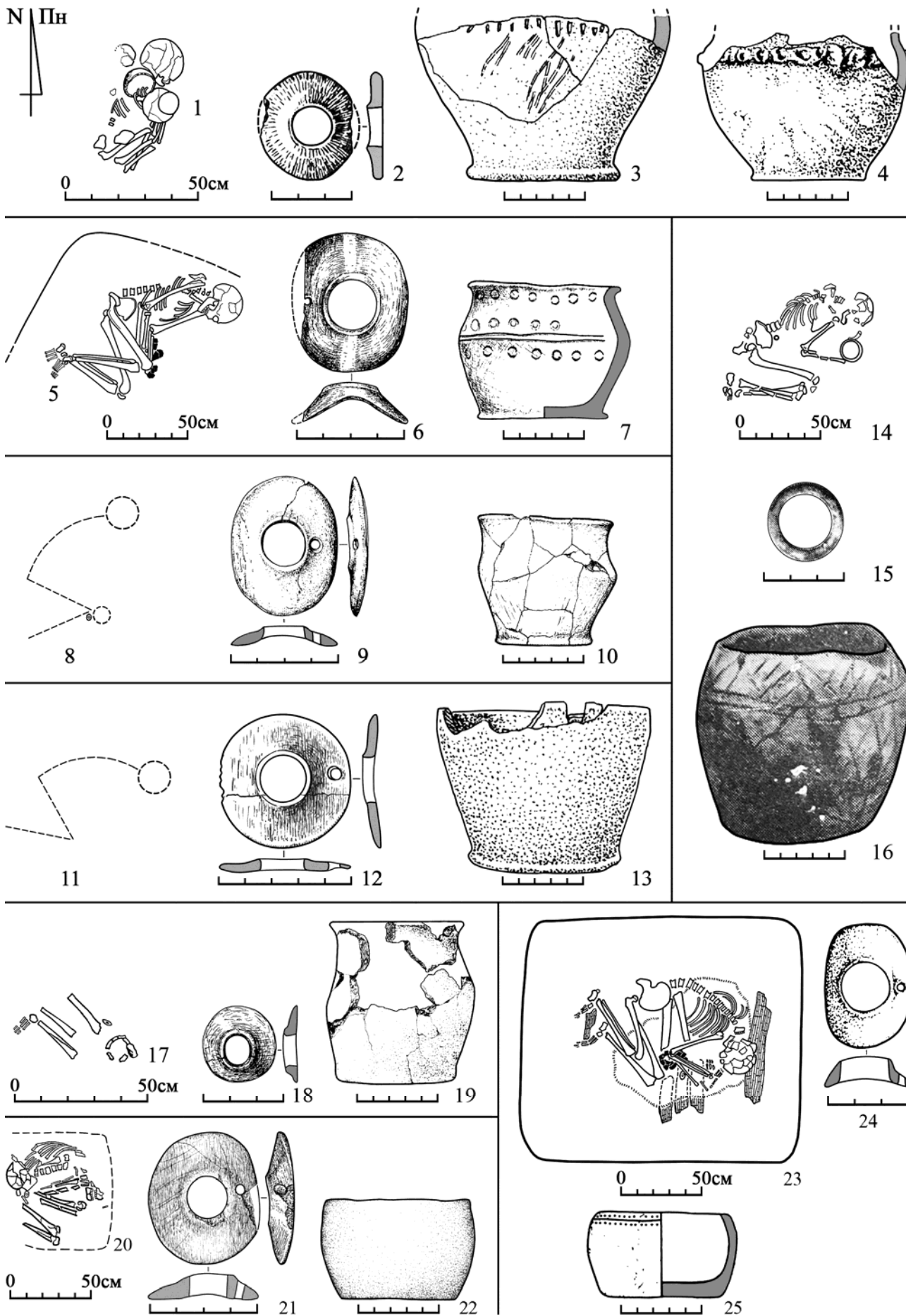
Могильники. Переважна більшість пам'яток III (пізнього) хронологічного періоду ДДБК репрезентована курганными похованнями (достеменно 110 захоронень) і значно рідше – безкурганними / ґрунтовими (4 поховання) (рис. 2-7). Загалом перші з них характеризуються нижчим, порівняно з ранніми етапами культури, рівнем курганного будівництва (20%): 16 (14,5%) – були основними в курганах, 6 (5,5%) – впускними з досипкою. Відтак переважна більшість пізніх захоронень ДДБК мали впускний без досипок стратиграфічний статус. Водночас питома вага супроводжуваних насипами/досипками пізніх комплексів ДДБК є на порядок (!) вищою за відповідні показники ДПБК.

Трохи менше, ніж у половині випадків (48 могил – 43,6%) характер поховальної камери не встановлено, оскільки захоронення виявлено в насипу кургану. В 52 випадках (47,3% від загальної кількості поховань або 83,9% від кількості зафіксованих споруд) поховальні камери представлено ґрунтовими ямами, з яких 39 – не мали жодних додаткових конструктивних елементів. В середині 13 ям на долівці було встановлено дерев'яну раму. Ще в 10 випадках зафіксовано лише раму. Таким чином, дерев'яна рамна конструкція загалом трапилася у 23 похованнях (20,1% від загальної кількості або 37,1% від кількості зафіксованих споруд, що майже відповідає середнім показникам для ДДБК). Переважна більшість ям має в плані овально-прямокутну і овальну конфігурацію, лише зрідка – чітку прямокутну. Загалом у 36 випадках (32,7%) вдалося зафіксувати перекриття могили. Для 16 ям простежено 11 дерев'яних (поперечні дошки/плахи) і 5 кам'яних (плити пісковіку) перекриттів. Для 16 ям зафіксовано винятково дерев'яне перекриття, для якого в більшості випадків встановлено спрямованість перекриваючих елементів: 8 – поперечних, 2 – поздовжніх, 1 – двохшарове поздовжньо/поперечне.

Переважає більшість поховань були індивідуальними. Лише в 4 випадках (3,6%) трапилися парні захоронення, де небіжчики лежать в аналогічних позах один за другим. Небіжчиків зазвичай укладено зібгано на лівому (104 випадків – 93,7% визначених поз),

⁴ Висловлюємо щирі вдячності авторам польових досліджень (дехто з яких вже відійшов у вічність) Б.О. Антоненку, С.Н. Братченку, Ю.М. Бровендеру, І.А. Гордіну, Н.П. Зарайській, І.Ф. Ковальовій, В.К. Кульбаці, П.Ф. Ларенку, І.М. Парусимову, І.О. Післарію (Й. Пислару), С.М. Санжарову, Ю.О. Шаталіну та іншим, чий матеріал розкопок і розвідок використано в нашій публікації.

⁵ Для мінімальної характеристики обрядових ознак (стратиграфія, поховальна споруда і/або рештки небіжчика) придатні 110 поховань. Саме ця кількість фігуруватиме за 100% у більшості подальших статистичних підрахунків. Решта поховань (6) або вцент зруйновані, або є недокументованими, а відтак відомі нам лише за фактом виявлення в них кістяних пряжок пізнього типу; вони включатимуться лише до статистики, що стосується поховального реманенту.

← **Рис. 5.** Поховання ДДБК (III період) з керамічним посудом і кістяними пряжками:
 1-4 – Левенцівка I п. 2-а/б; 5-7 – Попівка-V 1/1; 8-10 – Сидорове 1/1; 11-13 – Валуйки к/п; 14-16 –
 Кирпичний Бугор п. 3; 17-19 – Куйбишеве 1/5; 20-22 – Олександрівка 1/6; 23-25 – Пролетарське-XXX
 6/2

← **Fig. 5.** DDBC burials (III period) with pottery and bone buckles

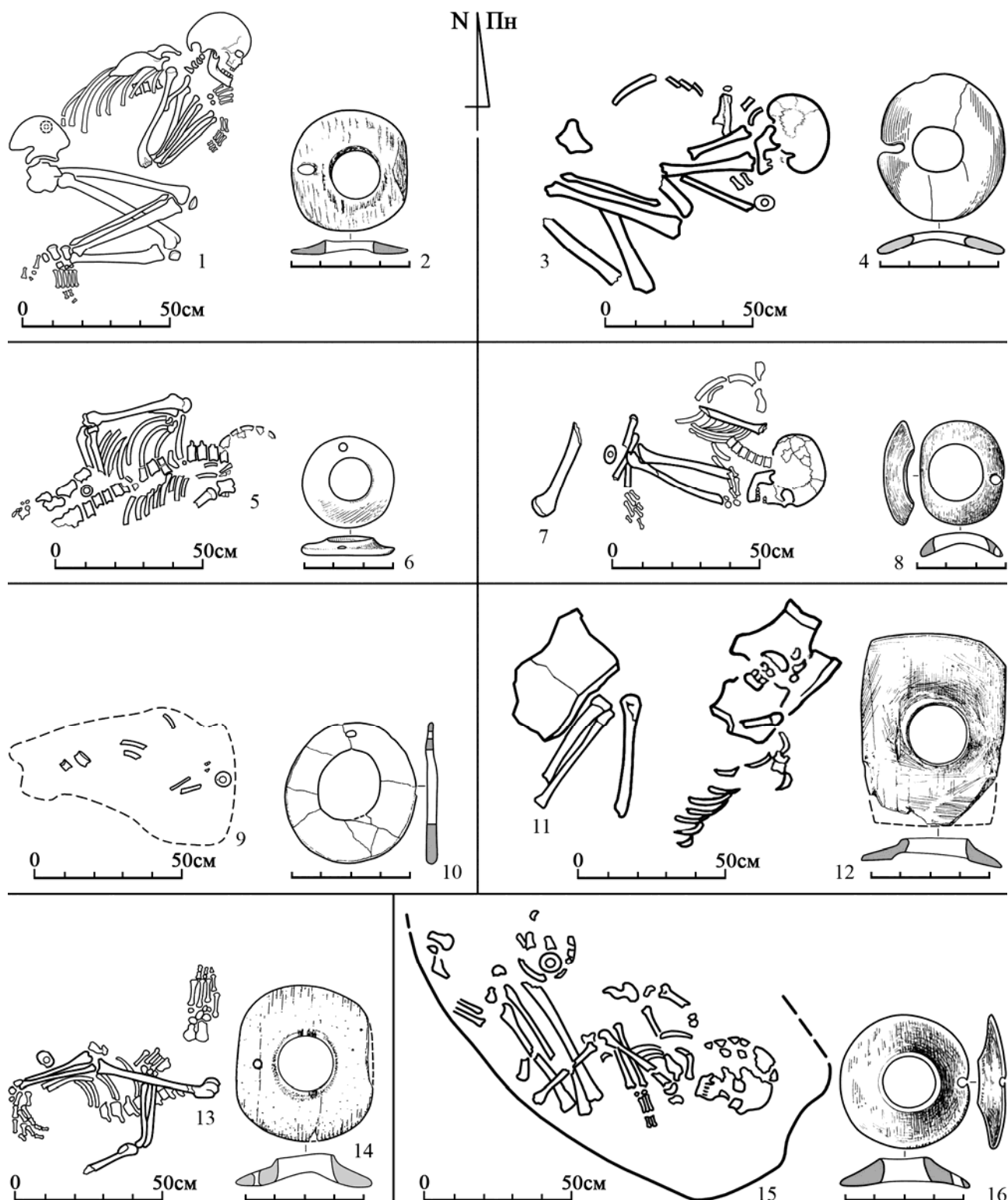

Рис. 6. Поховання ДДБК (III період) з кістяними пряжками: 1-2 – Арпачин 22/9; 3-4 – Новочеркаськ,
 Хохлач 1/3; 5-6 – Гирева Могила п. 4; 7-8 – Привілля 11/13; 9-10 – Білоярівка 5/4; 11-12 – Провалля-
 Майка 4/13; 13-14 – Крутенький-I 2-3/11; 15-16 – Вила, Проклята Могила п. 16

Fig. 6 DDBC burials (III period) with bone buckles

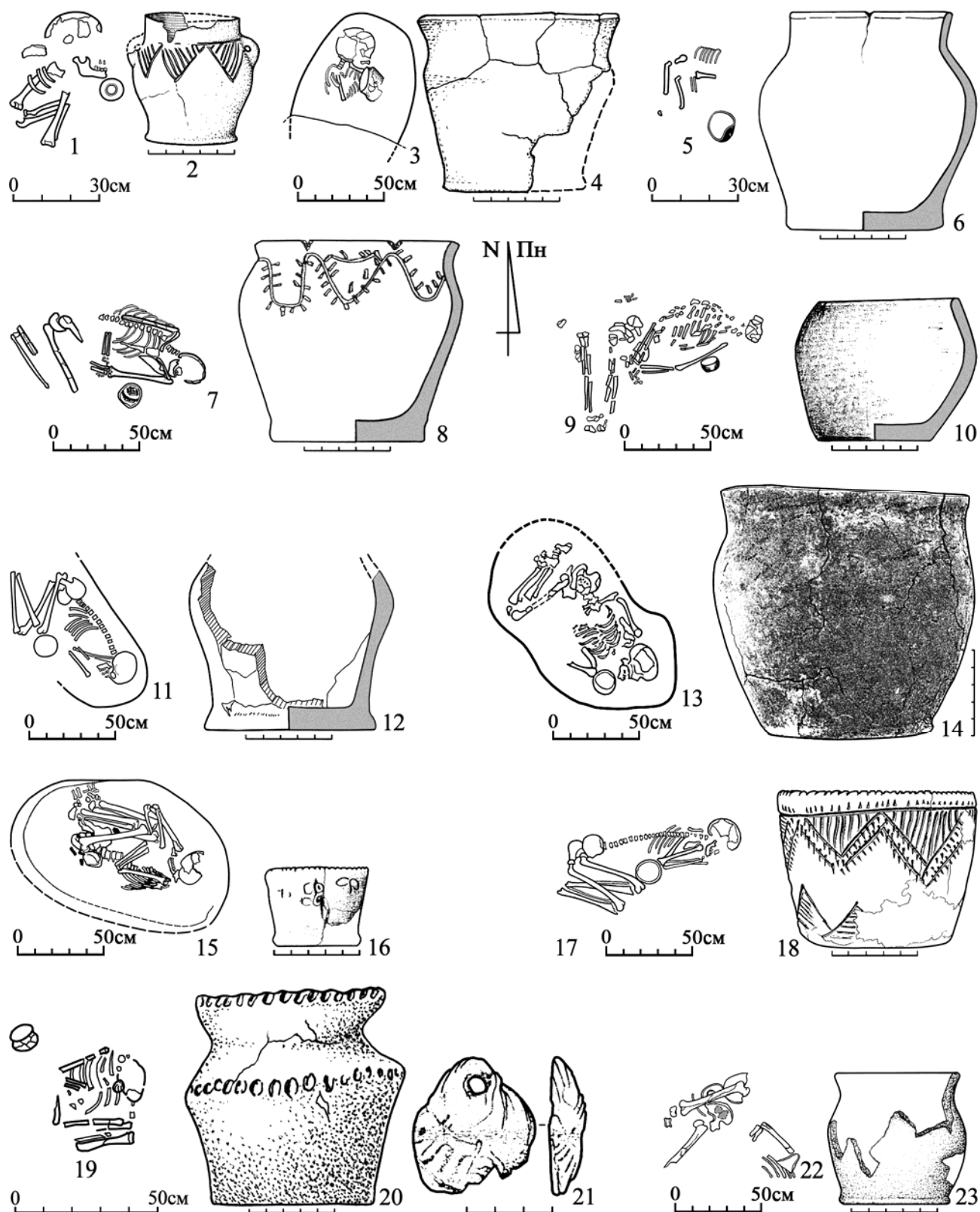

Рис. 7. Поховання ДДБК (III період) з керамічним посудом: 1-2 – Левенцівка I п. 5; 3-4 – Левенцівка I п. 15; 5-6 – Нікітін-I 3/6; 7-8 – Нікітін-I 3/8; 9-10 – Волошине-IV 3/1; 11-12 – Рясні 1/1; 13-14 – Мокро-Дюдеревський-I 2/2; 15-16 – Житенко 3/2; 17-18 – Черноглазове-IV 2/3; 19-21 – Полкове 1/2; 22-23 – Новолексіівка 2/2

Fig. 7. DDBC burials (III period) with pottery

рідше правому (7 – 6,3%) боці. Орієнтація головою, показники якої зведено на діаграмі (рис. 8), характеризується виразною тенденцією спрямування у східний сектор.

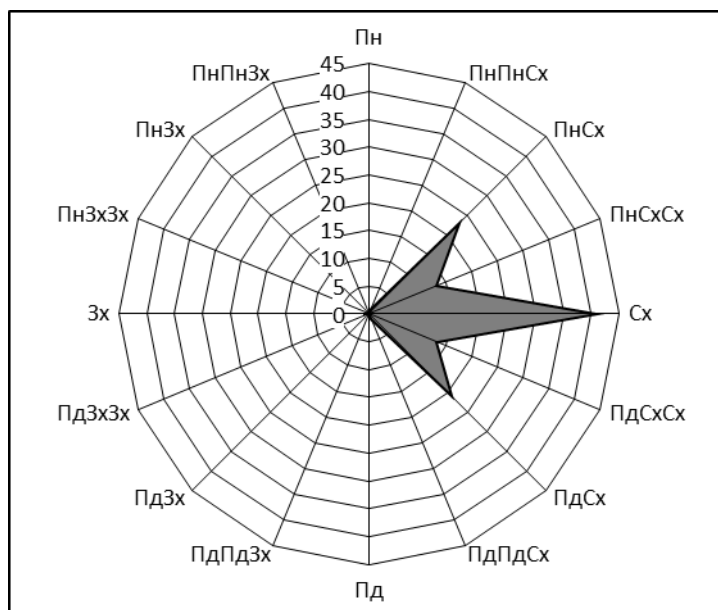

Рис. 8. Діаграма орієнтацій небіжчиків у похованнях ДДБК III періоду

Fig. 8. Diagram of deceased orientation in DDBC burials (III period)

Положення рук традиційно демонструє певну варіативність (табл. 1), проте з шести позицій наймасовішими є III, V, і VI, особливо остання (“адоративна”). Позиції V і VI, що їх зафіксовано в понад 2/3 випадків, виступають ознаками (за тенденцією) пізніх хронологічних горизонтів ДДБК, та й бабинського культурного кола загалом, тоді як позиції I і II переважно притаманні раннім етапам [Литвиненко 2009а, с. 13-14].

Позиція	I	II	III	IV	V	VI	РАЗОМ
		L J	L	V	LV	W	
Кількість	1	4	10	3	17	40	75
Питома вага (%)	1,3	5,3	13,3	4	22,7	53,4	100

Табл. 1. Положення рук небіжчиків у похованнях ДДБК пізнього етапу

Поховальним інвентарем забезпечено 71 захоронення (64,5%). Цей реманент представлено лише 11 категоріями. Найпоширенішими серед них виступають т.зв. кістяні “пряжки” – 44 комплекс (40% від загальної кількості поховань або 62% від інвентарних) і керамічний посуд – 26 (відповідно, 23,6% і 36,6%), в т.ч. 4 рази – фрагменти кераміки на перекритті чи в заповненні могили. Решта категорій поховального приданого представлені невеличкими серіями або одиничними випадками: астрагали – 5 поховань (по 1, 2, 6 (?), 8 і 138 штук), дерев’яний посуд – 2 (1 – з металевими скобами), кременеві та кварцитовий відщепи – 2, кременеве вістря стріли – 1 (в грудній клітині, тобто не інвентар, а знаряддя смертельного поранення), 1 комплект кам’яних модельок коліщат (5 шт.), набір кістяних “прокол” – 1, “пряжка” і підвіска зі стулки мушлі – по 1, мідно-бронзове скроневе кільце – 1,

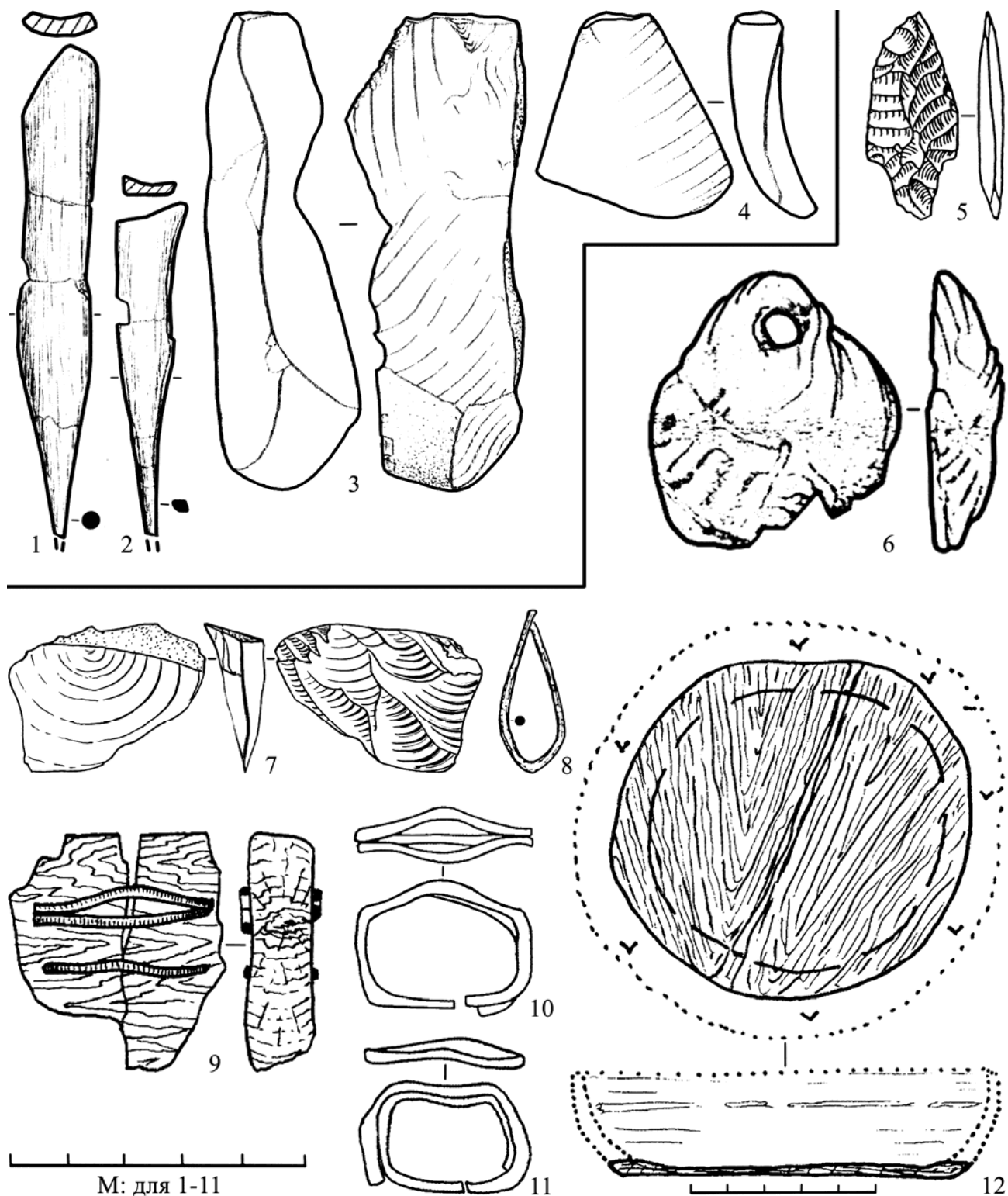

Рис. 9. Поховальний інвентар ДДБК III періоду: 1-4 – Привілля 1/2; 5 – Високе 1/1; 6 – Полкове 1/2; 7 – Муратове п. 1; 8 – Михайлики п. 10; 9-11 – Прядівка-V 1/6; 12 – Дуканичі 1/16

Fig. 9. Inventory of DDBC burial grounds (III period)

а також фрагмент металевого виробу – 1 (рис. 9). В одному випадку можна говорити про простенький і невеличкий “виробничий набір”, що включав складені купкою дві кістяні “проколки”, крем’яний різак і кварцитовий відщеп (Привілля 1/2 – рис. 9, 1-4) [Санжаров 1985].

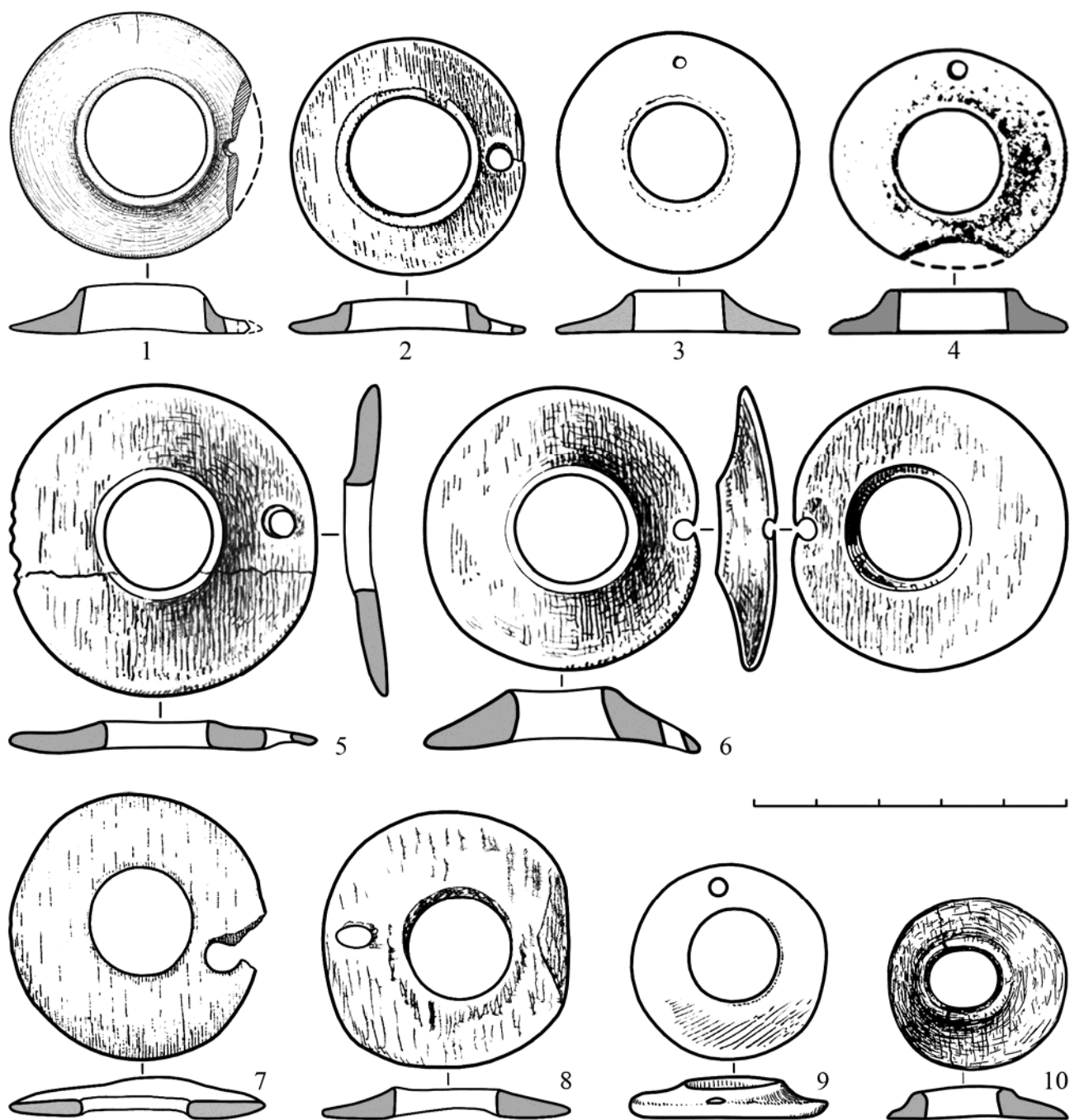
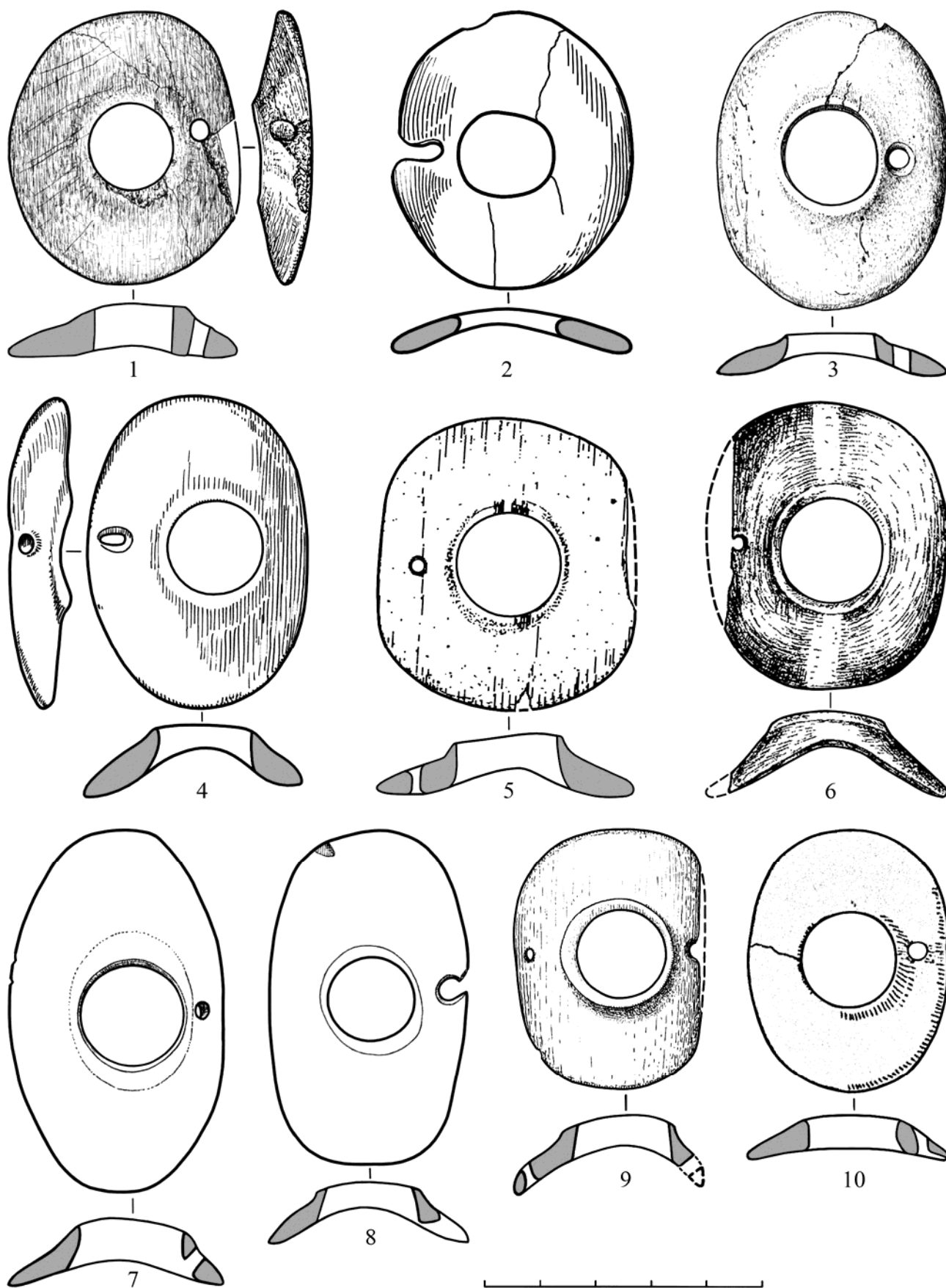

Рис. 10. Кістяні пряжки 2о і 2 типу з поховань ДДБК III періоду: 1 – Чир-II 2/5; 2 – Запорожець 1/19а; 3 – Руський Колодязь-II 2/7; 4 – Вербки-II 3/2; 5 – Валуйки к/п; 6 – Виля, Проклята Могила п. 16; 7 – Балабинка-I 10/11; 8 – Арпачин-II 22/9; 9 – Гиреева Могила п. 4; 10 – Куйбишеве 1/5

Fig. 10. Bone buckles type 2o and 2, shell buckle from DDBC burials (III period)

Кістяні пряжки-медальйони представлено кількома різновидами (табл. 2; рис. 10-12). Переважна більшість виробів (97,4%) належать до пізніх типів – з овальним чи круглим щитком і додатковим малим отвором. Показовою є висока доля вигнутих (жолобчастих) виробів – 69,2%. “Пряжки” характеризуються певними варіаціями (відхиленнями від стандарту), як правило не масовими: на одиничних екземплярах може бути відсутнім бортик навколо центрального отвору (рис. 10, 7-8; 11, 2; 12, 3, 5, 9), або здебільшого плоский перетин типу 2о замінено на вигнутий (рис. 10, 6, 8). Виділяються також недовершений напівфабрикат пряжки, скоріш за все, типу 3о (рис. 12, 8) [Усачук 2002, с. 162, рис. 1, 1].

Один виріб формально належить до більш раннього типу 2: округлий щиток з бортиком без малого додаткового отвору (рис. 10, 10). Проте він відрізняється від класичних зразків цього типу дещо заovalеним щитком і невисоким, слабко рельєфним бортиком, більш притаманним

← **Рис. 11.** Кістяні пряжки 3о типу з поховань ДДБК III періоду: 1 – Олександрівка 1/6; 2 – Новочеркаськ, Хохляч 1/3; 3 – Сидорове 1/1; 4 – Кудинів 2/14; 5 – Крутенький-I 2-3/11; 6 – Попівка-V 1/1; 7 – Прядівка-V 1/6; 8 – Соколове-I 19/2; 9 – Христове 1/6; 10 – Олександрівськ 1/1

← **Fig. 11.** Bone buckles type 3o from DDBC burials (III period)

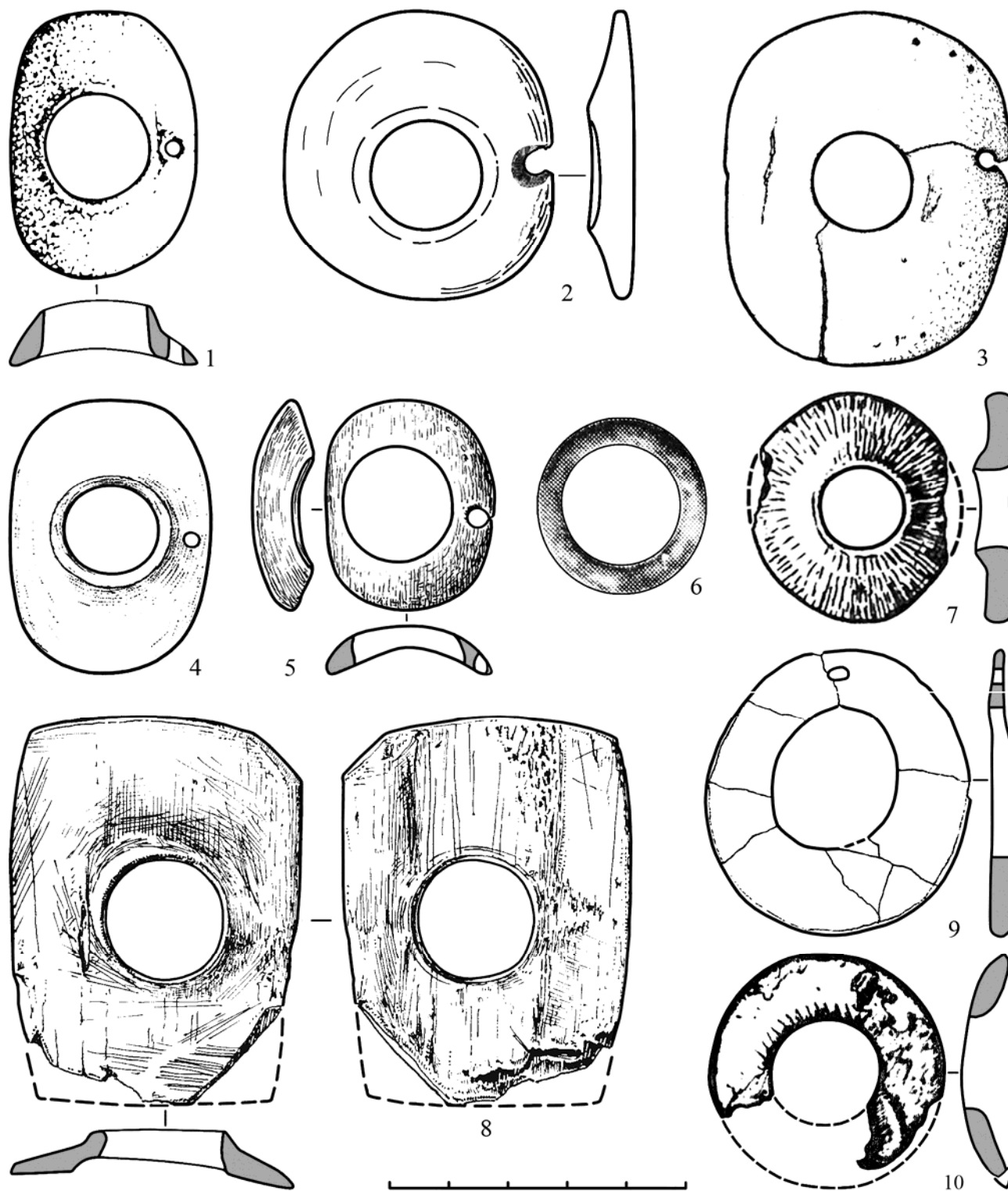

Рис. 12. Кістяні пряжки 3о та інших типів, мушляна пряжка з поховань ДДБК III періоду: 1 – Пролетарське-XXX 6/2; 2 – Федорівка-II 1/10; 3 – Лисичанськ-1973 (Високе) 2/2; 4 – Дубівка-I 1/7; 5 – Привілля 11/13; 6 – Кирпичний Бугор п. 3; 7 – Левенцівка I п. 2-а/б; 8 – Провалля-Майка 4/13; 8 – Білоярівка 5/4; 9 – Гусельське 2/1

Fig. 12. Bone buckles 3o and other types from DDBC burials (III period)

для пізнішого типу 2о⁶. Незвичним для ДДБК, та й інших бабинських культур, є кістяне кільце, локалізація якого натякає на його функціональне (та семіотичне) навантаження, подібне пряжкам (рис. 12, б). Нетипова для ДДБК мушляна пряжка-медальйон зберіглася фрагментарно (рис. 12, 10), але, з огляду на стандарти таких виробів, вона, вочевидь, мала додатковий малий отвір.

Тип		2	2о	3	3о	РАЗОМ
Перетин	пласкі	1	10	1	–	12 (30,8%)
	вигнуті	–	2	–	25	27 (69,2%)
РАЗОМ		1 (2,6%)	12 (30,7%)	1 (2,6%)	25 (64,1%)	39* (100%)

* Не враховано 4 вироби з чітко не визначеним типом (з них: дві, скоріш за все, належать до типу 3о, а одна – 2о чи 3о)

Табл. 2. Типи кістяних “пряжок” з поховань ДДБК пізнього етапу

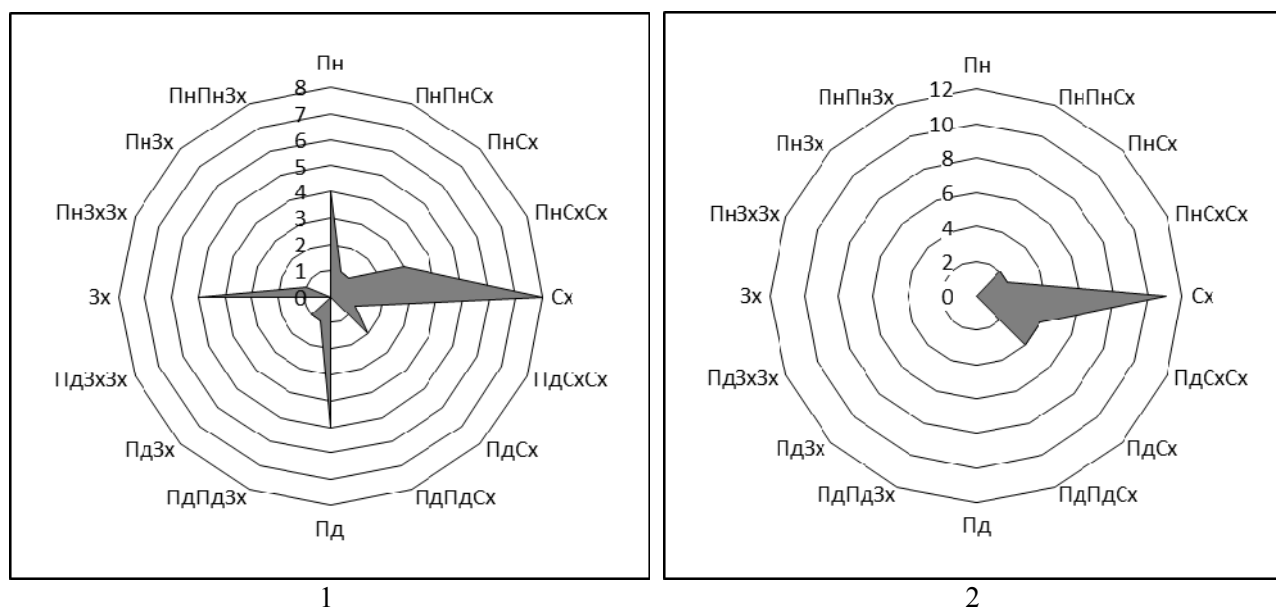
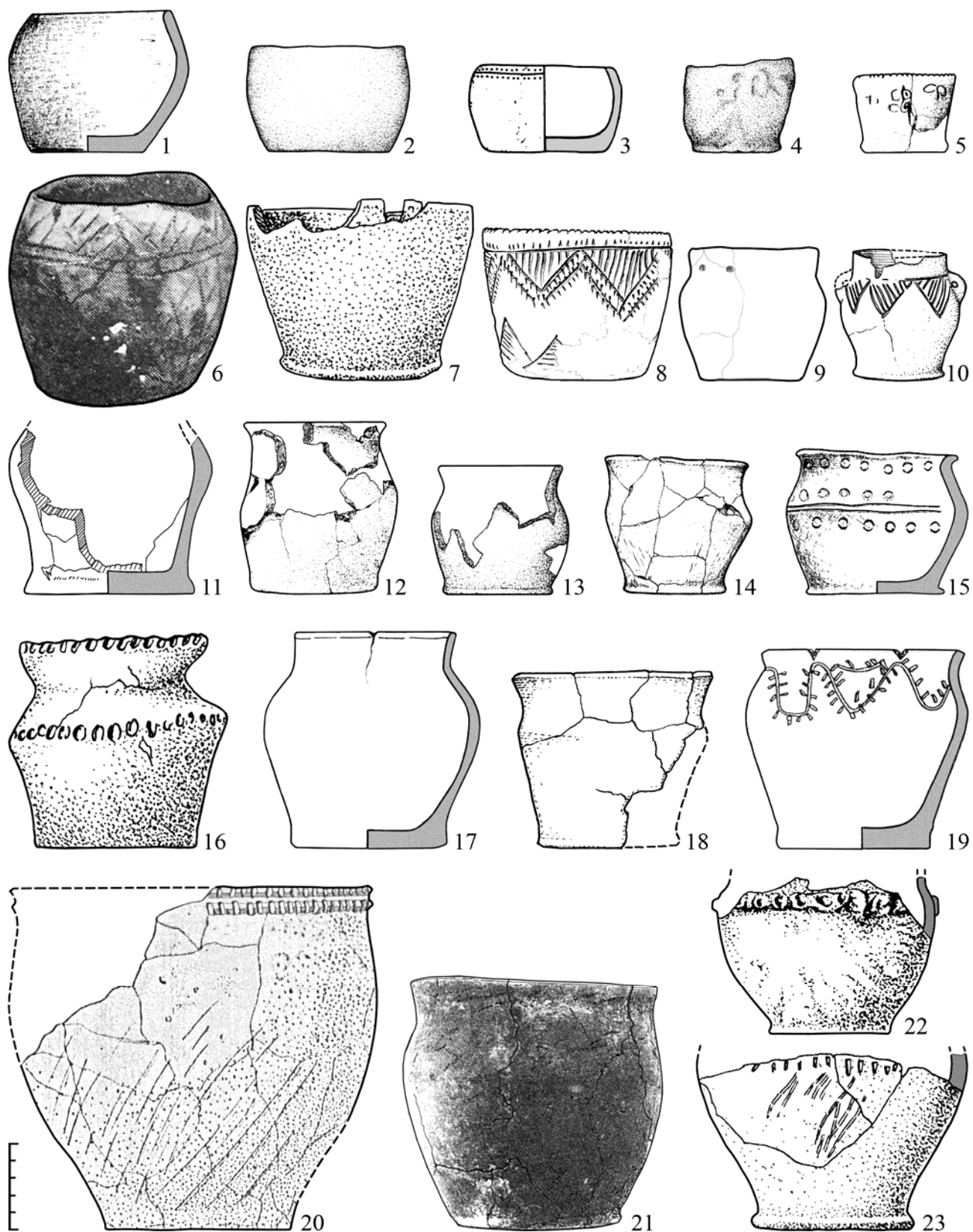

Рис. 13. Діаграми орієнтацій небіжчиків у похованнях ДДБК з пряжками: **1** – тип 2о; **2** – тип 3о
Fig. 13. Diagram of deceased orientation in DDBC burials with bone buckles: **1** – type 2o; **2** – type 3o

⁶ Окремої ремарки потребує хронологічна оцінка “пряжок” типу 2о. Справа у тім, що методи порівняльної стратиграфії (зокрема і між самими пряжками) та кореляції натякають на більш ранній час появи цього типу, порівняно з типом 3о, який виступає найпізнішою модифікацією даної категорії артефактів. Наразі можна говорити про те, що тип 2о з’являється на етапі ІІ (середнього) періоду ДДБК і, вочевидь, деякий час продовжує побутувати протягом ІІІ (пізнього) періоду, можливо лише його початкової фази, яку поки що не вдається надійно диференціювати, проте яка намічається (детальніше про це див.: [Литвиненко 2009а, с. 215-219, 223-224]). Власне ж розведення поховань ДДБК з пряжками типу 2о на більш ранні (етапу ІІ) і пізніші (ІІІ періоду) здійснюється на підставі обрядових відмінностей: перші з них характеризуються, окрім східних, притаманними для ІІ періоду західними, південними та північними орієнтаціями небіжчиків (рис. 13, 1), а другі – показовими для ІІІ періоду орієнтаціями до східного сектору (рис. 13, 2).

Керамічний посуд представлено 22/23 більш-менш цілими формами і серією фрагментів (рис. 14). Кидається в очі той факт, що майже вся кераміка з пізніх поховань ДДБК представлена маленькими посудинками. Уявлення про їхній об'єм дають діаграми (рис. 15а, б). Загальна конфігурація діаграми (рис. 15а) підтверджує наш висновок, демонструючи неабияку стабільність метричних показників: за винятком двох посудин

← **Рис. 14.** Керамічний посуд з поховань ДДБК III періоду: **1** – Волошине-IV 3/1; **2** – Олександрівка 1/6; **3** – Пролетарське-XXX 6/2; **4** – Муратове п. 1; **5** – Житенко 3/2; **6** – Кирпичний Бугор п. 3; **7** – Валуйки к/п; **8** – Черноглазове-IV 2/3; **9** – Плотина 5/1; **10** – Левенцівка I п. 5; **11** – Рясні 1/1; **12** – Куйбишеве 1/5; **13** – Новоолексіївка 2/2; **14** – Сидорове 1/1; **15** – Попівка-V 1/1; **16** – Полкове 1/2; **17** – Нікітін-I 3/6; **18** – Левенцівка I п. 15; **19** – Нікітін-I 3/8; **20** – Знам'янка 1/1; **21** – Мокро-Дюдеревський-I 2/2; **22-23** – Левенцівка I п. 2-а/б

← **Fig. 14.** Pottery from DDBC burials (III period)

об'ємами 1,55 і 4,322 л, що випадають зі загальної тенденції, решта масиву посудин укладається в межі вузького діапазону об'ємів – 0,059-0,948 л (рис. 15б). Ємності таких малих об'ємів більше нагадують посуд для питва, ніж їжі, чому не протирічать і їхні форми, та визначають певні стандарти поховальної практики.

Морфологічно посуд поділяється на кілька типів:

1) банки двох підтипів: 1А – утято-конічні з прямими стінками; є два варіанти – з і без закраїн у дна (рис. 14, 4, 5, 7, 8); 1Б – діжкоподібні з округлими боками і стягнутим устям (рис. 14, 1-3, 6);

2) горщики кількох підтипів: 2А – з біконічним малорельєфним профілем кількох підтипів, що різняться ступенем виразності/згладженості ребра, висотою і ступенем відігнутості назовні шийки (рис. 14, 9, 11-15, 18-19); 2Б – з тричастинним рельєфним профілем кількох підтипів, що різняться ступенем виразності ребра і лійчастого розтрубу (рис. 14, 16-17); обидва підтипи мають варіанти – з і без придонних закраїн;

3) дворучна амфорка з округлою серединною частиною тулуба і симетрично звуженими дном і невисокою вертикальною шийкою (рис. 14, 10);

4) круглобокі слабкорельєфні горщики з короткими шийками і ледве відхиленими назовні вінцями; виділяються варіанти в пропорціях, зокрема за шириною дна (рис. 14, 20-22).

В рамках виділених типів саме останній представлено згаданими вище великими ємностями, що виходять за межі “поховального стандарту”.

Половина посуду є орнаментованою. Двічі декор представлено характерними одинарним і подвійними горизонтальними валиками (карбованими відбитками/насічками), розміщеними по плічку або краю вінця (рис. 14, 20, 22). Двічі траплялися горизонтальні ряди відбитків (зокрема й пальця/нігтя) по ребру і краю вінця (рис. 14, 16, 23). Цікавими є зразки гострореберного горщика і діжкоподібної баночки, прикрашені у верхній частині (ребро, плічко, шийка, вінце) комбінаціями горизонтальних прокреслених ліній і рядів кільцевидних відбитків зрізу рурочки (?) або кінця палички (рис. 14, 3, 15)⁷. Також доволі показовим для бабинської кераміки є декор у вигляді прокресленого по плічках одинарного зигзага, отороченого короткими відбитками – т.зв. “колючий дріт” (рис. 13, 19). Ці ж елементи присутні в оздобленні яскравого декору банки, що її орнаментовано протилежно спрямованими (від вінця і дна) фризами трикутників (рис. 14, 8). В чомусь подібним орнаментом (звислі на плічках трикутники) прикрашено і згадувану вище амфорку (рис. 14, 10). Проте відзначимо, що ця посудинка, на відміну від решти, розглядається нами, якщо не в якості імпорту, то безперечного впливу з боку північно-східного Кавказу, з середовища пізньої гінчинської культури Дагестану і Чечні [Литвиненко 2010а; 2012а, с. 104, рис. 2, 1-3]. Виділяється біконічна банка, повністю вкрита орнаментом, верхній фриз якого заповнено горизонтальним трикутним паркетом, а нижній – косою сіткою (рис. 14, 6). Нарешті, одне зображення на маленькій баночці-чарочці є не стільки декором, скільки сюжетним рисунком, що включає характерні для катакомбних і бабинських традицій

⁷ Декорування кільцевидними відбитками вкрай рідко, проте трапляється на бабинському посуді. Серед масиву з 879 посудин, що походять з могильників, нам відомо 7 таких зразків (0,8%). Причому відомі вони серед керамічних серій майже всіх локальних груп Бабине – ДДБК (2 посудини), дніпро-дністровського (2) і дністровсько-прутського (3) локальних варіантів ДДБК.

букранія та спіралі (рис. 14, 5). Звернемо увагу й на типове для бабинської кераміки карбування насічками/відтисками зрізів вінця (рис. 14, 5, 8, 16).

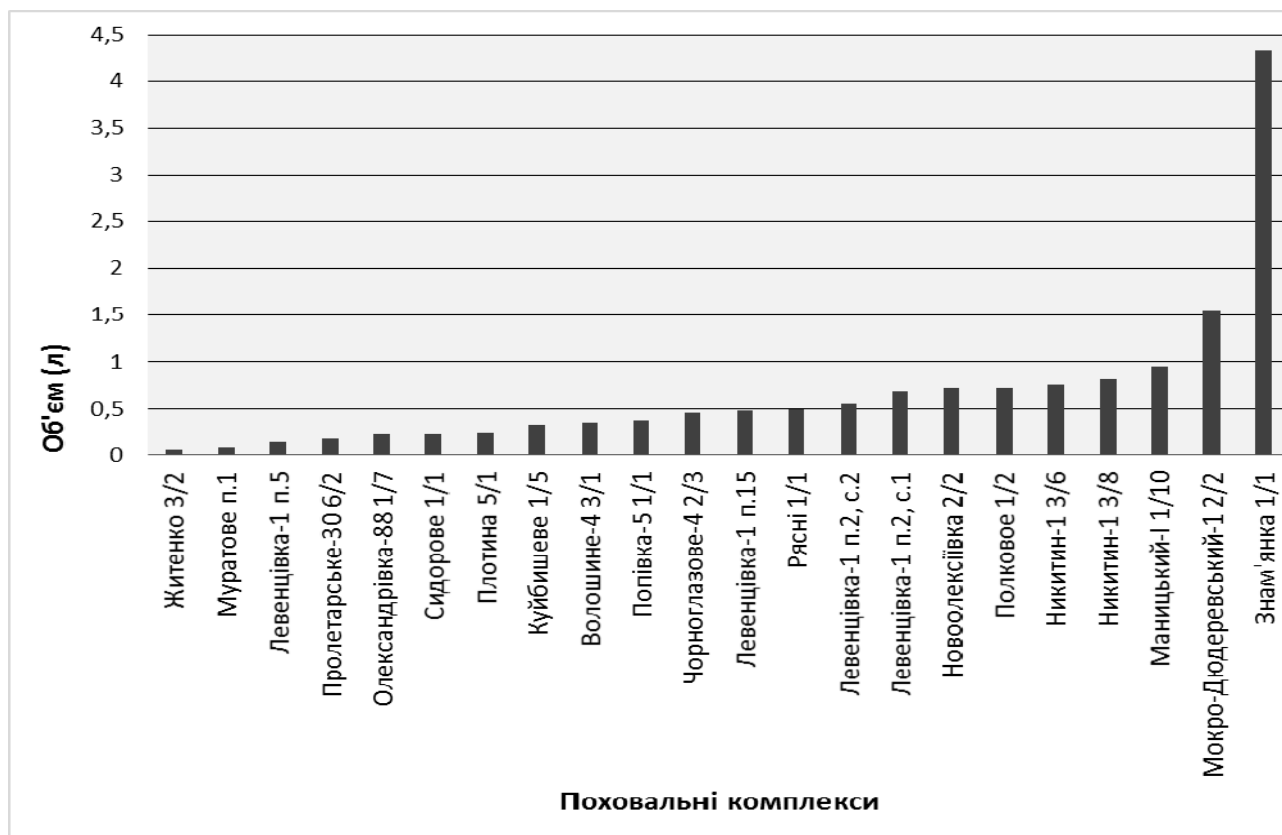

Рис. 15а. Об'єми керамічного посуду з поховань ДДБК III періоду
Fig. 15a. Volumes of pottery from DDBC burials (III period)

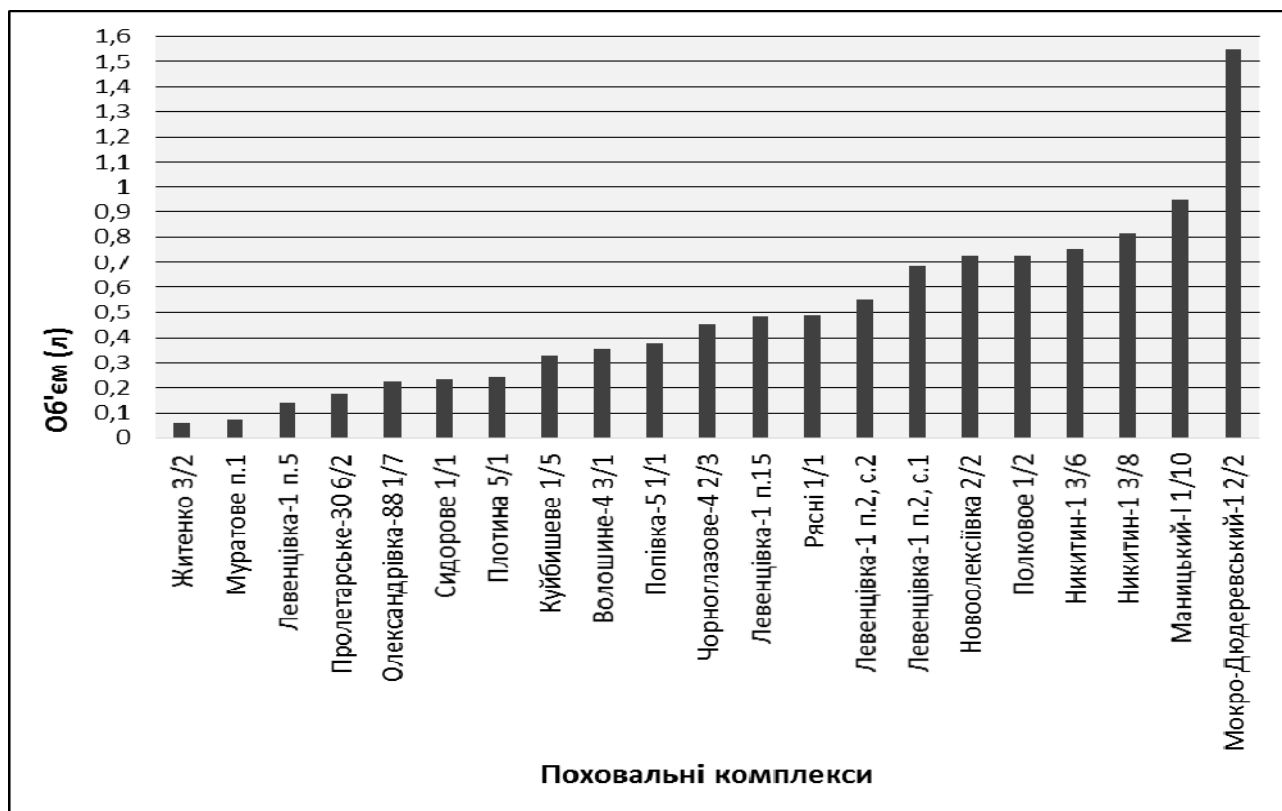

Рис. 15б. Об'єми керамічного посуду з поховань ДДБК III періоду
Fig. 15b. Volumes of pottery from DDBC burials (III period)

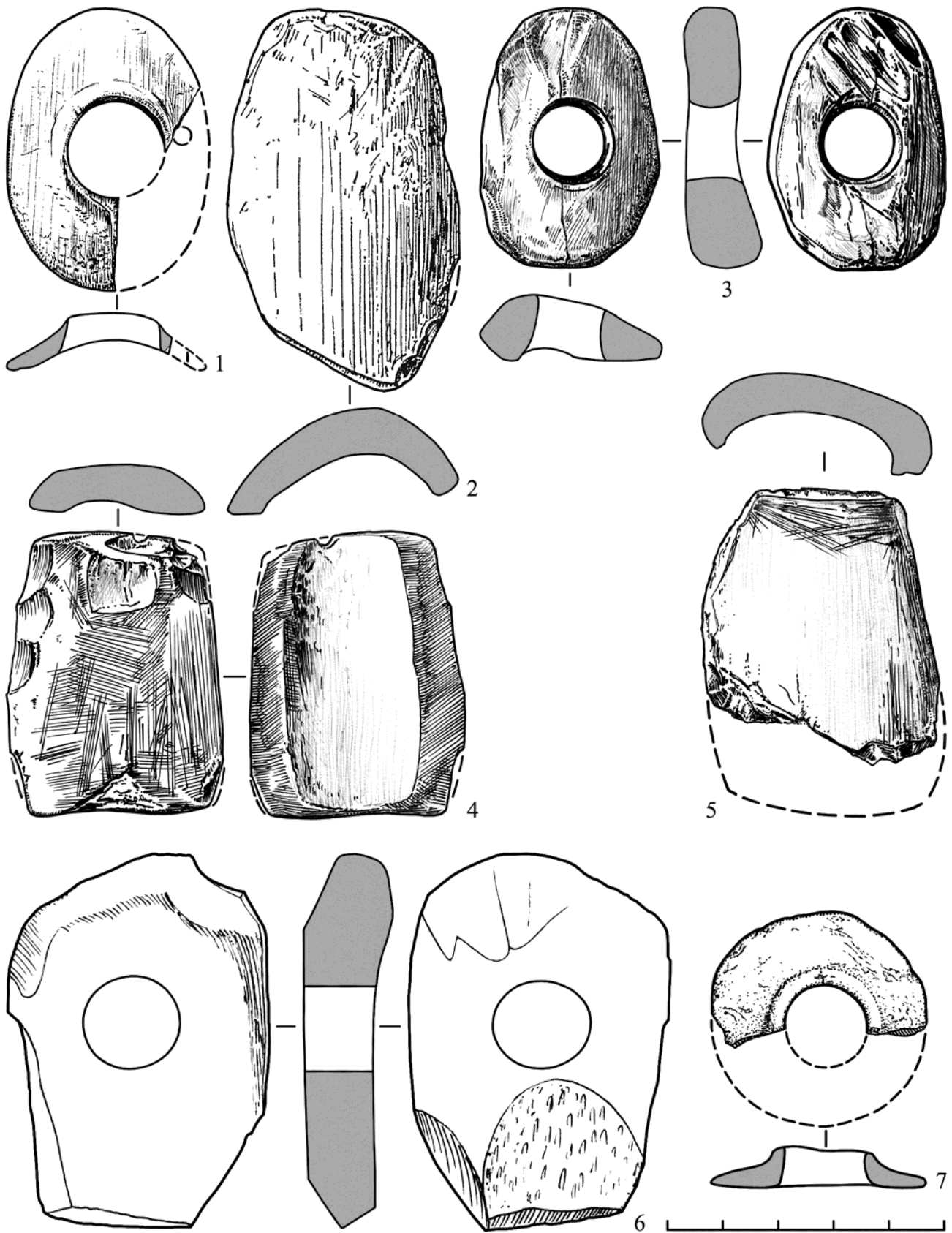

Рис. 16. Кістяні пряжки і заготовки/напівфабрикати з поселень ДДБК III періоду: 1-2 – Роздольне; 3-5 – Козача Пристань; 6 – Ломакін-IV; 7 – Кобяковське городище

Fig. 16. Bone buckles and workpiece/semifinished from DDBC settlements (III period)

Дерев'яний посуд зафіксовано у 2 похованнях. В одному випадку (Прядівка-V 1/6) це, вочевидь, була якась посудина на кшталт невеличкого, прикрашеного або ремонтваного мідно-бронзовими скобами блюда з покладеною на нього м'ясною стравою (рис. 3, 10; 9, 9-11). В іншому разі (Дуканичі-I 1/16) виявлено нижню частину невеликої ємності на кшталт чаші або мисочки з діаметром денця 9 см (рис. 9, 12) [Супруненко 2006, с. 43, рис. 47].

Поселення. Виявлення поселень пізньої ДДБК видається доволі складною справою. Зумовлено це загальними труднощами хронологічної диференціації поселенських пам'яток, на відміну від поховальних [Литвиненко 2006, с. 158-159; 2011б, с. 211]. Наразі критеріями для визначення хронології поселень взагалі виступають одиничні та доволі рідкісні категорії артефактів, до яких належать лише кістяні “пряжки”, фаянсове дворіжкове намисто і мідно-бронзові бляшані рурки. Причому два останні з названих хронологічних маркерів, які визначають I (ранній) хронологічний період ДДБК, лише раз трапилися на поселенні – епонімній пам'ятці Бабине-III [Добровольський 1957, с. 42, рис. 2, 7]. А ось пряжки та їхні заготовки/напівфабрикати відомі на низці поселенських пам'яток бабинського культурного кола і споріднених синхронних культур/груп посткатакомбного блоку (нам відомо щонайменше 17 знахідок із 11 поселень)⁸. До ДДБК з цих пам'яток можна надійно віднести щонайменше 4 пункти – Козача Пристань на Сіверському Дінці – 4 екз. [Литвиненко 2011б, рис. 5, 6], Роздольне на Кальміусі – 2 екз. [Горбов, Усачук 2001, с. 173, 193, рис. 28], Ломакін-IV на Міусі – 1 екз. [розкопки П.Ф. Ларенка 1995 р.], Кобяковське городище на Дону – 1 екз. [розвідки І.М. Парусімова 1997 р.]⁹. Загалом на цих поселеннях в контексті виразних бабинських матеріалів, зокрема характерної кераміки, знайдено 3 пряжки і 5 заготовок для них (рис. 16): дві пряжки належать до типу 3о – з овальним, жолобчастим в перетині щитком, центральним і додатковим бічним отворами; одна – скоріш за все, до типу 2 або 2о – з круглим пласким щитком. Напівфабрикати і навіть заготовки мають основні ознаки запрограмованого в них типу 3о – овальний жолобчастий щиток [Горбов, Усачук 2001, с. 173; Усачук, Литвиненко 2001, с. 113]. Доречно наголосити на тому, що переважна більшість пряжок, які походять з решти поселень бабинського кола і синхронних посткатакомбних культур/груп, також належать до типу 3о. Ця обставина видається не випадковою, а симптоматичною, і натякає на те, що основний масив бабинських поселень, а можливо й деяких інших посткатакомбних утворень, належить до пізніх етапів. Пояснення цьому фактові спробуємо дати нижче, в контексті невеличкого палеоекологічного сюжету.

Ареал. Вище вже йшлося про існуючі проблеми визначення ареалу пізньої ДДБК і окреслення її умовних кордонів. Натомість картографія всіх, віднесених нами до III горизонту, поховань окреслила ареал пізньої ДДБК в межах Дніпро-Донського регіону, з найбільшою концентрацією пам'яток на Азово-Донецько-Дніпровському вододілі (рис. 17). З метою перевірки цієї картини ми окремо здійснили картографію надійно датованих комплексів, якими наразі можна вважати поховання з відповідними, пізніми, типами пряжок 2о і 3о. Отримані результати (рис. 18) загалом підтвердили попередні, окресливши ареал пізньої ДДБК переважно в межах області, обмеженої Сіверським Дінцем, Пониззям Дону, східною ділянкою північного узбережжя Азовського моря, порожистою ділянкою Дніпра і Ореллю. Одиничні пункти виходять за межі цієї зони на схід (цимлянська ділянка Дону), захід (північне узбережжя Каховського водосховища на правому березі Дніпра) і північ (верхів'я Сіверського Дінця і Лівобережжя Дону між Пісковаткою і Тулучеївкою). Водночас

⁸ Відзначимо, що “пряжки” різних типів також трапляються на поселеннях культур монтеору, доно-волзької абашевської (ДВАК), покровської зрубної (ПЗК), алакульської та гінчинської, хоча відомі вони там у значно меншій кількості, порівняно з комплексами однокультурних могильників. В цьому сенсі ситуація в названих культурах є подібною бабинській.

⁹ З огляду на проблемність культурно-таксономічної диференціації поселенських бабинських пам'яток [Литвиненко 2011, с. 211], віднесення перелічених поселень саме до ДДБК здійснювалося на підставі їхньої локалізації в межах ареалу, окресленого завдяки картографії відповідних могильників.

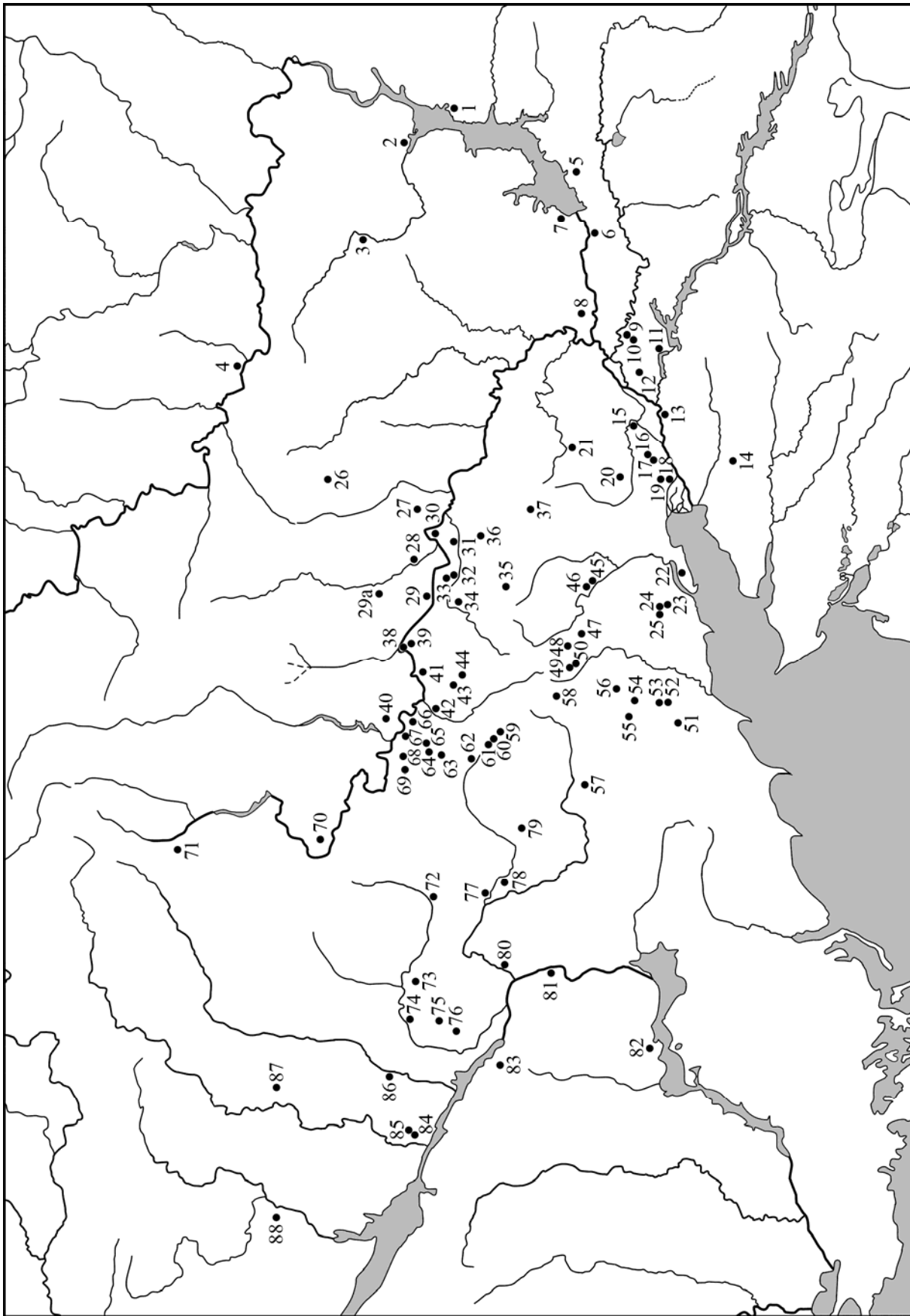

Рис. 17. Ареал поховань ДДВК III періоду
Fig. 17. The area of DDVC burial grounds (III period)

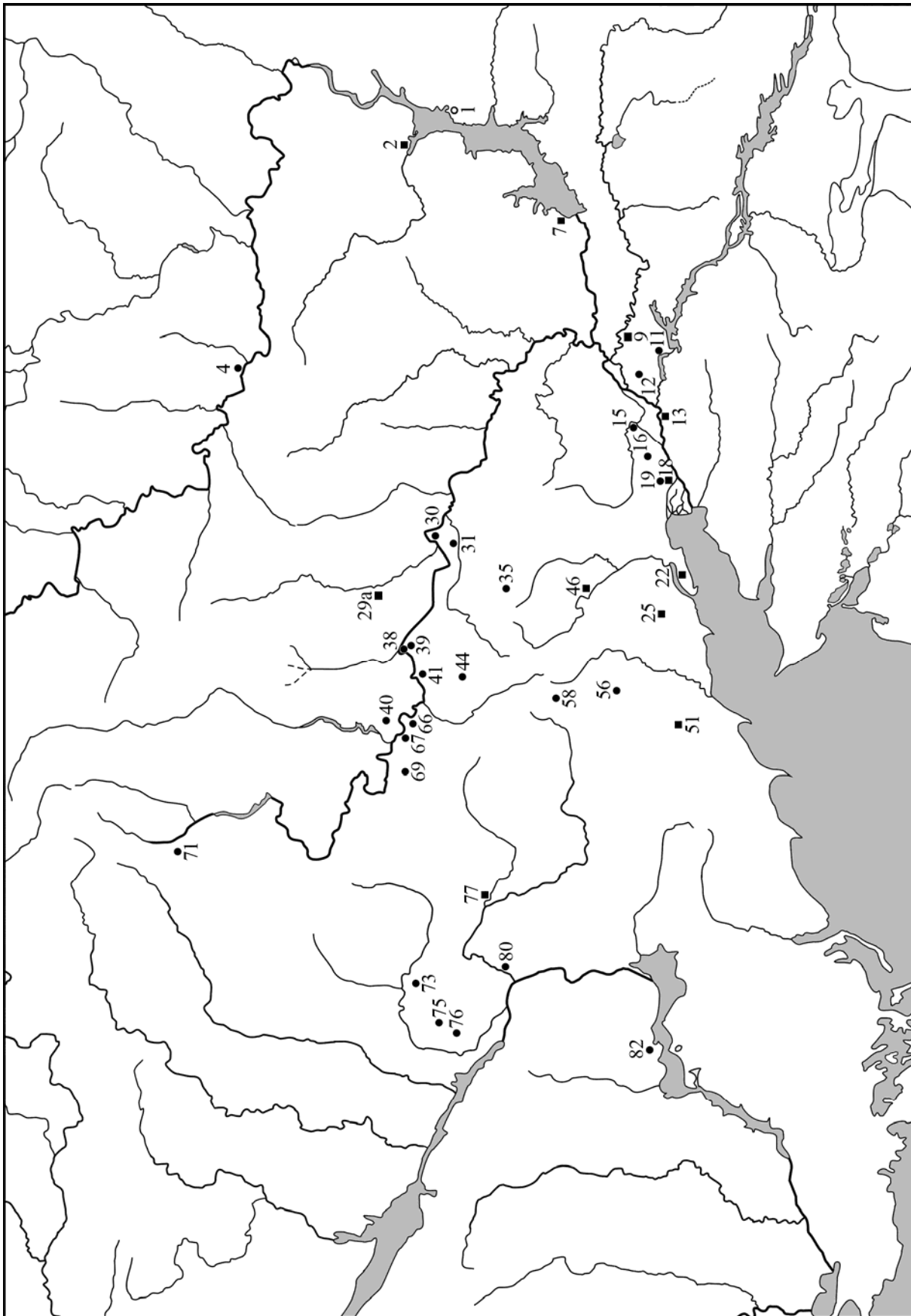

Рис. 18. Ареал поховань ДДБК ІІІ періоду з пряжками типів 20 і 30 (нумерація відповідає легенді карти на рис. 17)
Fig. 18. The area of DDBС burials with buckles (types 20 and 30)

← **Рис. 17.** Ареал поховань ДДБК III періоду.

РФ, Волгоградська обл.: 1 – Кирпичний Бугор; 2 – Чир-II;

Ростовська обл.: 3 – Аржанівський; 4 – Попівка-V; 5 – Вербовий Лог-X; 6 – Ясирів-I; 7 – Цимлянський; 8 – Мокро-Дюдеревський-I; 9 – Балабінка-I; 10 – Кузнецовський-II; 11 – Шахаєвська-II; 12 – Кудинів; 13 – Арпачин-II; 14 – Рясні; 15 – Новочеркаськ, Хохлач; 16 – Гиреева могила; 17 – Крутенький-I; 18 – Левенцівка I; 19 – Ростов-Північно-Західний-I (промзона); 20 – Волошине-IV; 21 – Ювілейний-V; 22 – Руський колодязь-II; 23 – Никитін-I; 24, 25 – Федорівка-I, II;

Україна, Луганська обл.: 26 – Зарічне; 27 – Плотина; 28 – Райгородка; 29 – Муратове; 29а – Валуїки; 30 – Христове; 31 – Олександрівськ; 32 – Ново-Григоровка; 33 – Знам'янка; 34 – Кіровськ; 35 – Тимірязеве; 36 – Лутугине; 37 – Коробкине; 38 – Привілля; 39 – Високе;

Донецька обл.: 40 – Олександрівка; 41 – Чорногорівка; 42 – Черевків; 43 – Миньківка; 44 – Ступки; 45 – Житенко; 46 – Білоярівка; 47 – Покровка; 48 – Гусельське; 49 – Високе; 50 – Кринички-II; 51 – Куйбишеве; 52 – Новоолексіївка; 53 – Полкове; 54 – Рибинське; 55 – Валер'янівка; 56 – Миколаївка, Мокра Волноваха; 57 – Бурлацьке; 58 – Марченки, Рясні кургани; 59 – Володимирівка; 60 – Октябрьське; 61 – Кучерів Яр; 62 – Новоявленка; 63 – Майдан; 64 – Привілля; 65 – Шнурки; 66 – Сидорове; 67 – Вила, Проклята Могила;

Харківська обл.: 68 – Кам'янка (Стратилатівка); 69 – Бражківський; 70 – Лиман;

РФ, Білгородська обл.: 71 – Таврове;

Україна, Дніпровська обл.: 72 – Черноглазове-IV; 73 – Пролетарське-XXX; 74 – Гупалівка-XV; 75 – Прядівка-V; 76 – Новопідкраж-III; 77 – Вербки-II; 78 – Павлоград-I; 79 – Росішки-I; 80 – Соколове-I; 81 – Олексіївка-I; 82 – Кам'янське-I; 83 – Чкалівка-IV; **Полтавська обл.:** 84 – Волошине-III; 85 – Дуканичі; 86 – Білики; 87 – Михайлики; 88 – Нижній Булатець

ареал усього масиву виділених нами пізніх пам'яток є дещо ширшим, порівняно з областю поширення комплексів з пряжками, насамперед за рахунок північно-західного напрямку, який охоплює райони Лівобережного Дніпровського Лісостепу в басейнах нижніх течій Ворскли, Псла і Сули. Пояснити це ми спробуємо нижче.

Додаткову інформацію щодо географії пізніх поховань ДДБК надає статистика поширеності цих комплексів за сучасними адміністративними областями України та Росії (табл. 3):

Область	Білгородська	Волгоградська	Ростовська	Луганська	Донецька	Дніпропетровська	Харківська	Полтавська	РАЗОМ
Кількість	1	2	30	18	34	13	5	13	116
Питома вага (%)	0,9	1,7	25,9	15,5	29,3	11,2	4,3	11,2	100

Табл. 3. Поширеність поховань ДДБК III (пізнього) етапу за адміністративними областями

Наведені цифри потребують деяких коментарів. Йдеться про певну “черезсмужність” насиченості похованнями адміністративних областей, послідовно розташованих у таблиці зі сходу на захід, замість прогнозованого поступового збільшення показників від східної периферії до центру ареалу, а потім поступового зменшення від його центру до західної периферії. Певні тенденції таких очікувань таблиця все-таки демонструє, адже найбільшу насиченість пам'ятками демонструє центр ареалу (Донецька обл.), а суміжні з нею Луганська і Дніпропетровська дають менші показники, щоправда різко менші, що видається несподіваним. Водночас на цьому тлі вирізняється східна Ростовська обл. з високою долею

пізніх бабинських комплексів. Такий показник може пояснюватися тією обставиною, що Ростовська обл. взагалі дає найбільшу кількість поховань ДДБК (24,5%), тоді як наступні за нею Донецька (17,2%), Дніпропетровська (16,7%) і Луганська (14,8%) області – виразно поступаються. Кидається в очі “відсутність” пізніх поховань ДДБК в Запорізькій обл., суміжній з Донеччиною. Одразу зазначимо, що ця обставина, скоріш за все, є не стільки об’єктивною реальністю, скільки наслідком недосконалості задіяних дослідницьких процедур, насамперед критеріїв відокремлення пізніх комплексів ДДБК від подібних їм комплексів ДПБК, чий ареали накладаються в контактній зоні, якою виступає Нижня Наддніпрянина. І в даному випадку північно-стєпова Дніпропетровщина дає певну кількість пізніх поховань ДДБК завдяки тому, що там виділяється серія поховань у дерев’яних рамах, невідомих на південно-стєповому Запоріжжі. Ця ситуація повністю перегукується і з подібною для ранніх періодів ДДБК, коли співвідношення дерев’яних рам Запоріжжя і Дніпропетровщини складає 8 до 64. Тобто в реальності Запорізька обл. має давати певну кількість поховань пізньої ДДБК, адже на ранньому етапі культури вона повністю входила до її ареалу, виступаючи при цьому не прикордонною, а внутрішньою територією ДДБК. За цією ж логікою, кількість пам’яток пізньої ДДБК на Дніпропетровщині (насамперед лівобережній) також має бути дещо більшою. Задача полягає у подальшому виділенні цих пізніх комплексів.

Не знаходить логічного пояснення доволі висока доля пізніх комплексів на периферійній Полтавщині, навіть більша за Дніпропетровщину, тоді як ближча до центру ареалу пізньої ДДБК Харківщина демонструє вдвічі менший показник. Можливо, причина цього прихована в помилковому віднесенні до бабинських серії захоронень в дерев’яних рамах з басейнів Ворскли, Псла і Сули. Від самого початку ми відчували непевність культурної атрибуції цієї серії, для якої визначальною виступала ознака відсутності керамічного посуду – критерій лише тенденційний, але не абсолютний [порівн.: Литвиненко 2010, с. 40, прим. 8; 2016]. Найбільше насторожує відсутність в похованнях цієї лісостєпової групи характерних кістяних пряжок, що демонструє і відповідна мапа (рис. 18). Вочевидь, до накопичення додаткових даних (а Лівобережний Дніпровський Лісостєп досліджений на предмет курганних могильників порівняно слабо) це питання залишатиметься відкритим.

Хронологія. Насамперед наведемо стислі аргументи щодо хронологічної позиції розглядуваних нами пам’яток в системі внутрішньої періодизації ДДБК. Першочергове значення в цьому сенсі мають стратиграфічні дані, які засвідчують найпізнішу позицію поховань з визначеними вище обрядово-інвентарними характеристиками. Більшість відомих стратиграфічних колонок зведено на рис. 19-22. Водночас зазначу, що серію подібних стратиграфічних співвідношень дають і кургани ДПБК, що, з одного боку, додатково підтверджує коректність запропонованої нами хронологічної схеми, а з другого, засвідчує певний, хоча й не повний, паралелізм у розвитку цих двох бабинських культур.

Додатковими, проте не менш значущими, підставами для хронологічних побудов виступають дані, отримані завдяки методу кореляції обрядово-інвентарних характеристик замкнених комплексів. Серед обрядових характеристик виділимо дві хронологічно-значущі (проте обидві вони є ознаками *за тенденцією*, а не *чистими*): орієнтація і позиція рук небіжчика. Серед реліквієв надійним хронологічним репером (причому *чистою ознакою*) виступають лише кістяні пряжки-медальйони типу 3о, якоюсь мірою – типу 2о (в сполученні з пізніми обрядовими характеристиками).

Якщо пізнім комплексам ДДБК стратиграфічно передують ранні комплекси цієї культури, то безпосередньо перекривають їх поховання зрубної культури. Проте прикладів таких відомо небагато, що пояснюється рідкісністю практики курганного будівництва носіїв пізньої ДДБК, за умов якої доводиться сподіватися здебільшого на випадки прямого (вертикального) перекривання, також нечисельні. Підньобабинські поховання в курганах мають однозначний хронологічний пріоритет перед бережнівсько-маївськими зрубними (БМЗК за В.В. Отрошенко). Простежена в курганах Доно-Донецького регіону черезсмужна

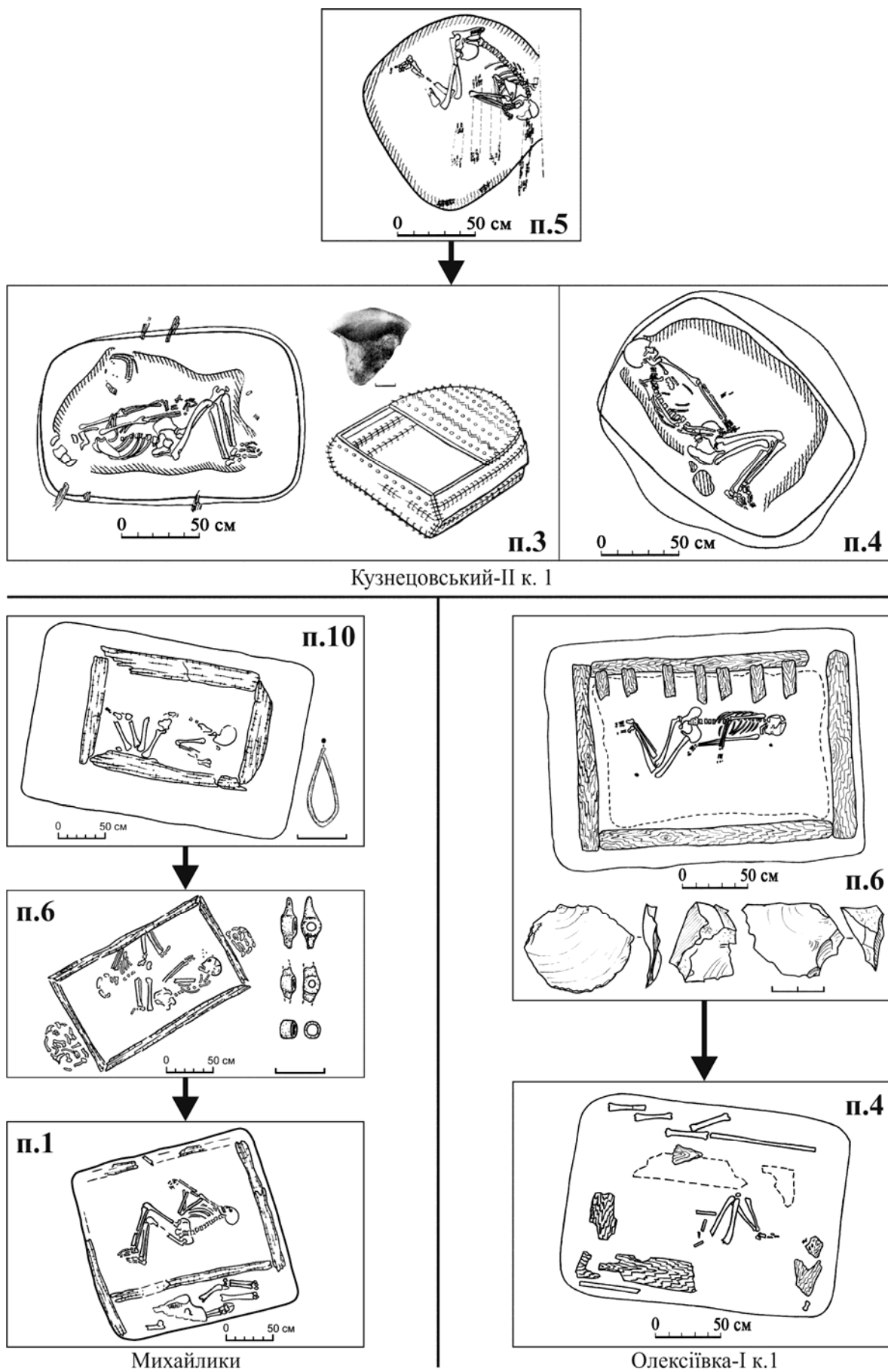
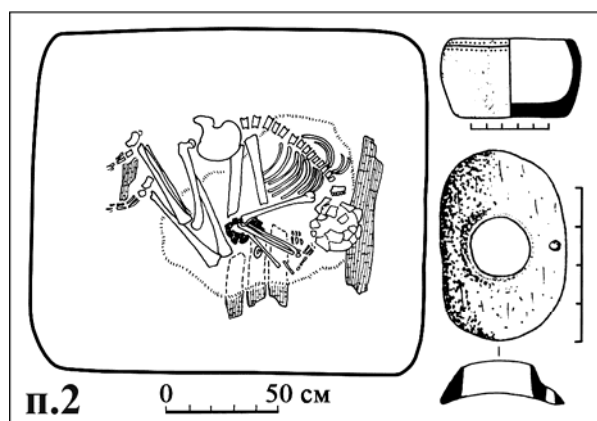
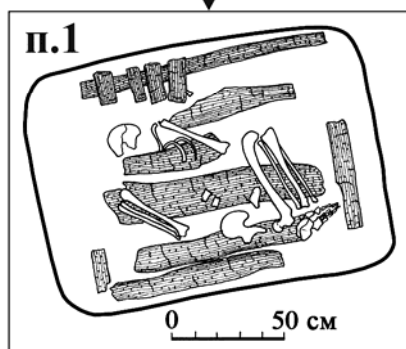

Рис. 19. Стратиграфія курганів з похованнями ДДБК
 Fig. 19. Stratigraphy of burial mounds with DDBC graves

п.2

0 50 см

п.1

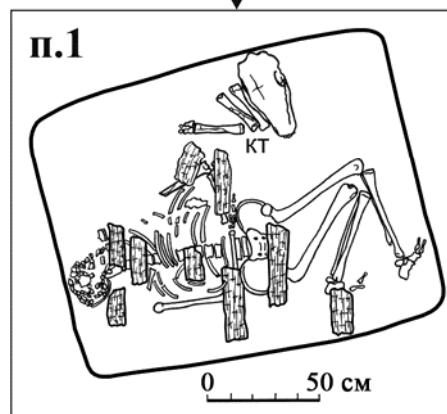
0 50 см

Пролетарське-XXX к. 6

п.2

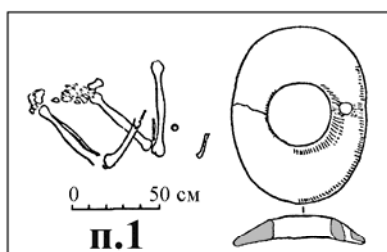
0 50 см

п.1

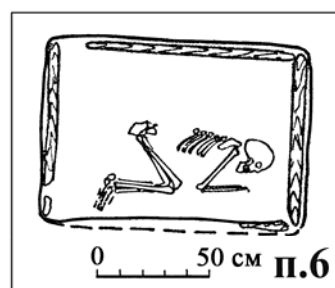
0 50 см

Шурки к. 3

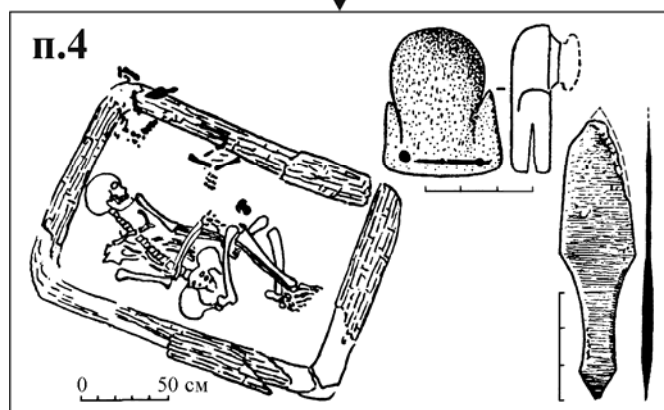
п.1

0 50 см

0 50 см

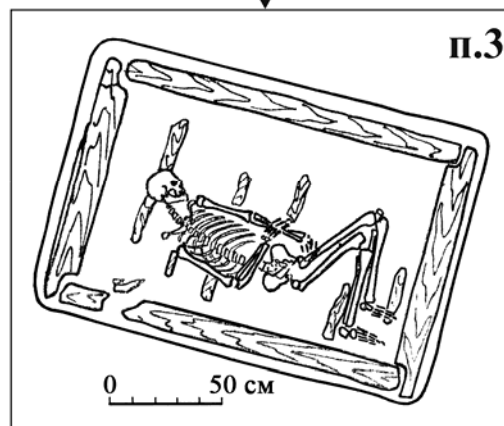
п.6

п.4

0 50 см

Олександрівськ к. 1

п.3

0 50 см

Чкалівка-IV к. 5

Рис. 20. Стратиграфія курганів з похованнями ДДБК
Fig. 20. Stratigraphy of burial mounds with DDBC graves

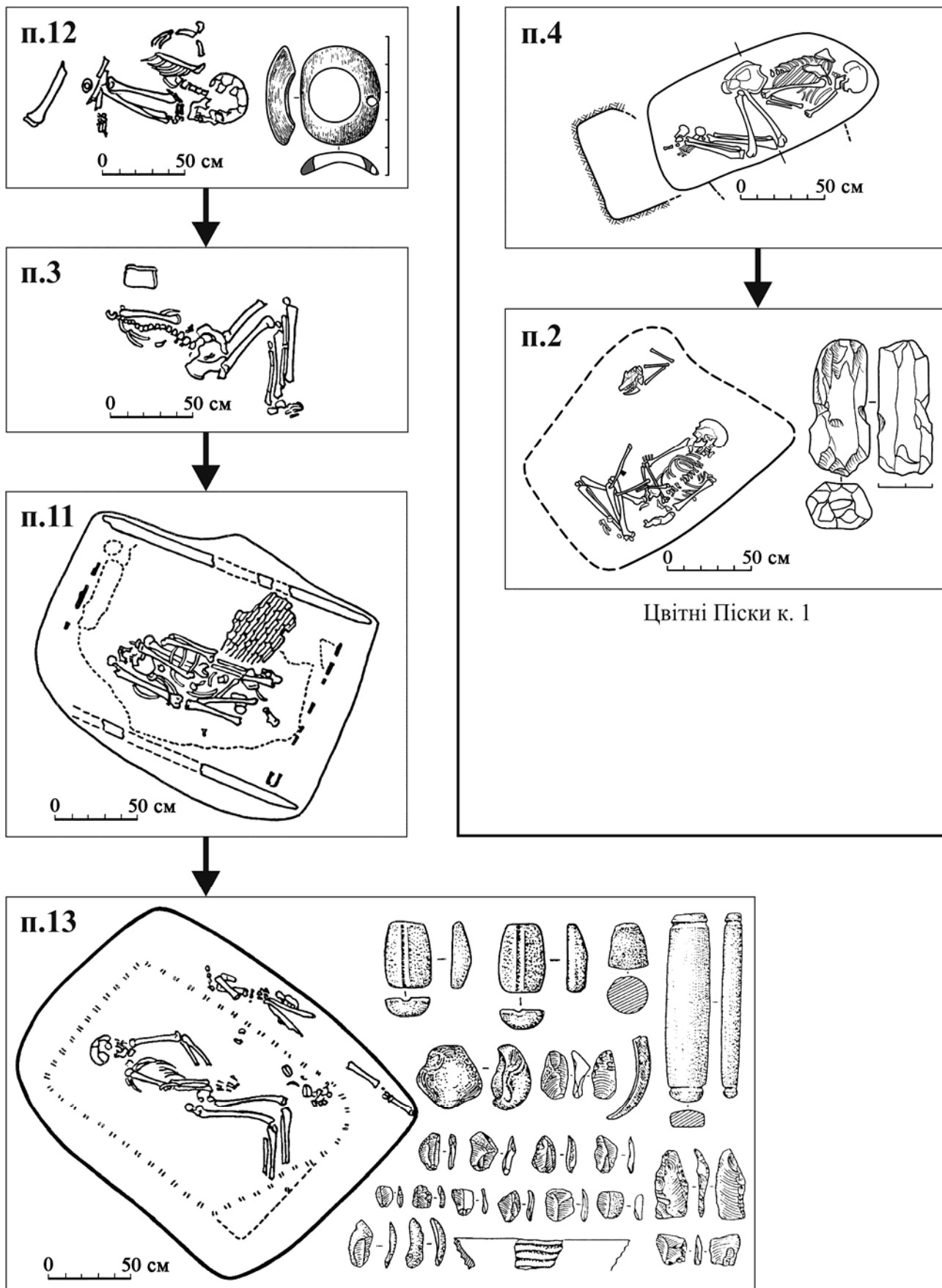

Рис. 21. Стратиграфія курганів з похованнями ДДБК
 Fig. 21. Stratigraphy of burial mounds with DDBC graves

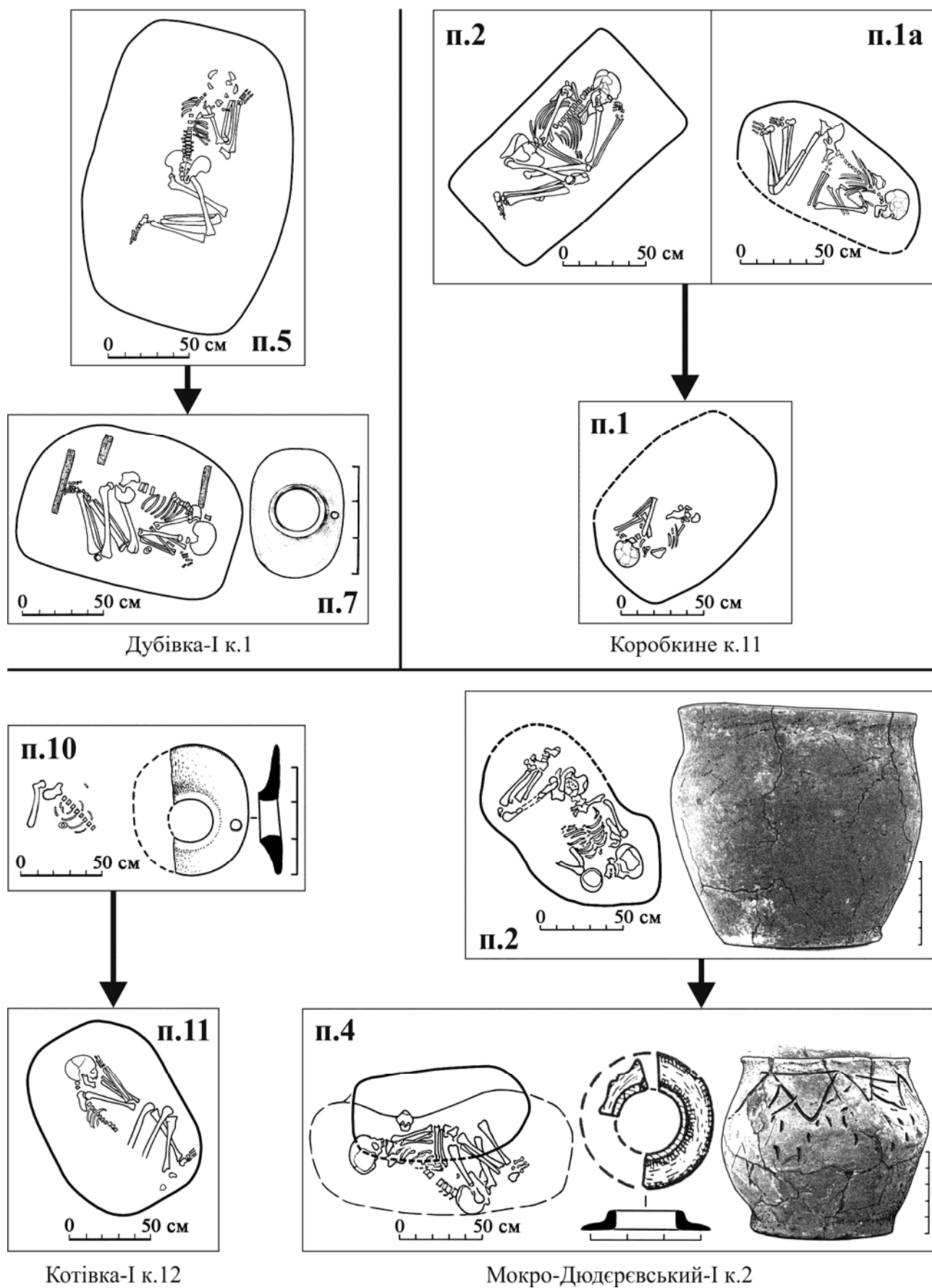

Рис. 22. Стратиграфія курганів з похованнями ДДБК
 Fig. 22. Stratigraphy of burial mounds with DDBC graves

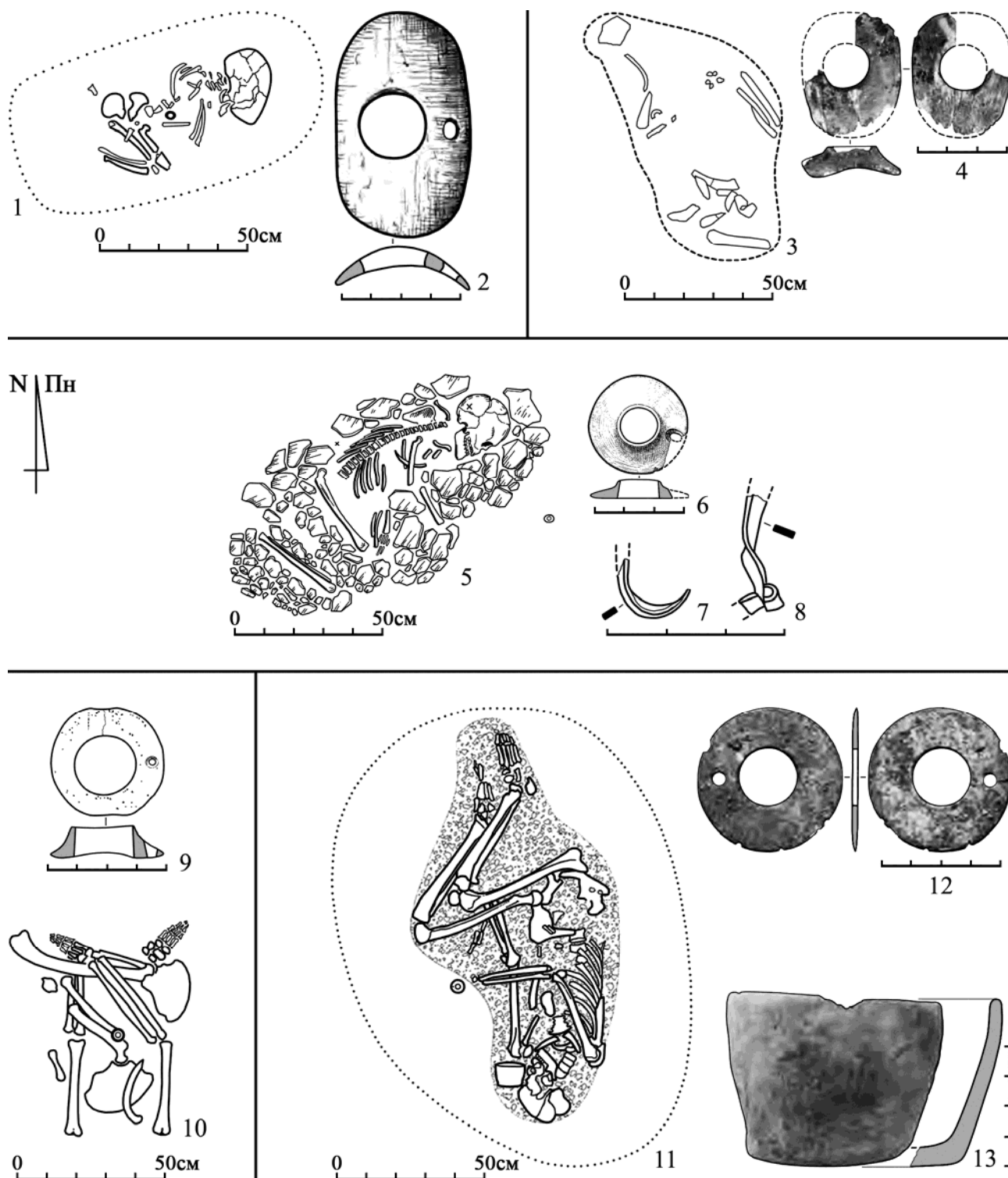

Рис. 23. Поховання “бабинського типу” з півдня Середньої Донщини і верхів’їв Сіверського Дінця:
 1-2 – Таврове п. 4; 3-4 – Четверикове п. 3-2; 5-8 – Висока Гора-1988 1/1; 9-10 – Стара Калитва п. 3;
 11-13 – Четверикове п. 2

Fig. 23. “Babyne type” burials from the South of the Middle Don and the upper reaches of the Seversky Donets

стратиграфія пізньобабинських поховань з пізньоабашевськими (ДВАК) натякає на їхню хронологічну синхронність [Литвиненко 1995; Отрощенко 2001, с. 123, 126]. Комплекси ж, які достеменно перекривають пізньобабинські поховання, належать вже до покровських зрубних (ПЗК за В.В. Отрощенко); причому такого роду стратиграфічні ситуації мають місце не лише в басейні Сіверського Дінця, а в одиничних випадках – у Наддніпрянщині:

Дубівка-I к. 1 (рис. 22). Стратиграфічні дані добре корелюються з картографічними, які наочно засвідчують паралельне, тобто одночасне і причинно-наслідково зумовлене, зсунення ареалів ДДБК і ДВАК/ПЗК у південно-західному напрямі – з Донщини на Сіверськодонецчину і в Надазов'я [Литвиненко 2012, с. 57-60, рис. 8; 9].

У зв'язку з виявленою і добре аргументованою територіально-хронологічною динамікою ДДБК, згідно з якою ареал на пізньому етапі культури значно скорочується, порівняно з попереднім періодом, звернемо увагу на незначну (поки що?) серію комплексів, схожих за обрядово-інвентарними ознаками з пізніми бабинськими, які не вписуються в цю картину, будучи відірваними на північ від основного ареалу пізньої ДДБК: Попівка-V 1/1 Верхньодонського р-ну Ростовської обл. РФ – лівобережжя Середнього Дону [Труды 1997, с. 8-9, рис. 7, 1, 5]; Четверикове пп. 2, 3/2 Калачєєвського р-ну Воронежської обл. РФ – лівобережжя Середнього Дону [Крючков и др. 2011, с. 156-161], Стара Калитва п. 3 Россошанського р-ну Воронежської обл. – правий берег Середнього Дону [Березуцкий, Маслихова 2006, с. 102, рис. 3, 1-2], Висока Гора 1/1 Богучарського р-ну Воронежської обл. – правобережжя Середнього Дону [Бойков, Золотарев 1997, с. 8, 10, рис. 7, 15, 5], Таврове 2/4 Білгородського р-ну Білгородської обл. РФ – верхів'я Сіверського Дінця [Ковалевский, Сурков 2011, с. 148, рис. 1, 4, 8]. Ці комплекси характеризуються впускним стратиграфічним статусом, поховальними спорудами у вигляді овальних ям, лівобічними скорченими позами небіжчиків зі східною та південною орієнтаціями, переважною безкерамічністю і кістяними пряжками типу 3о і 2о (рис. 23). Уважне вивчення перелічених поховань дозволяє виявити навіть в цій невеличкій серії певні відхилення від стандартів ДДБК. Так, окремі зі захоронень супроводжувалися кістяними пряжками, які є характерними не стільки для ДДБК, скільки доно-волзької абашевської культури (ДВАК): Таврове 2/4 – тип 3о без бортика навколо центрального отвору; Четверикове п. 2 – великий плаский диск з центральним і малим бічним отворами – тип 1, за нашою класифікацією пряжок Доно-Волго-Уралля [Литвиненко 2001, с. 90]. З огляду на локалізацію обох поховань в ареалі ДВАК, знахідки цих типів пряжок мають певну логіку. Проте факт присутності абашевських пряжок в неабашевських похованнях (а розглядувана група не належить до ДВАК) потребує окремого дослідження. Не повністю вписується в стандарти пізньої ДДБК і комплекс Висока Гора 1/1 з незвичним використанням у поховальній споруді каміння і бронзовими скроневими прикрасами. На додаток до сказаного відзначаю, що в кількох курганах (Таврове к. 2, Четверикове) розглядувані нами поховання сусідили з іншими, обрядово подібними їм, захороненнями, але зі західними орієнтаціями небіжчиків. Віднести ці поховання до будь-якої з відомих місцевих культур бронзового віку Середньої Донщини (середньодонська катакомбна, ДВАК, зрубна) не дозволяють їхні обрядово-інвентарні характеристики. В контексті же вищенаведених сумнівів щодо пізньобабинської (ДДБК) приналежності, питання їхньої культурної атрибуції залишається відкритим. Попередньо можна лише окреслити напрями можливих пошуків, які варто перевірити: 1) чи не належать ці поховання до якихось залишкових груп ДДБК, основна маса населення якої була посунута на південь і південний схід войовничою міграцією ДВАК; 2) чи не належать ці поховання залишковим групам (нащадкам) людності ВДБК (волго-донської бабинської культури), кінець якій було покладено тими ж носіями ДВАК; 3) чи не належать ці поховання новій, ще не виділеній, але вже наміченій, групі пам'яток, ранні матеріали якої презентують комплекси Середній Ікорєць 2/5, 2/6 [Маслихова, Сафонов 2014], а пізні – серія щойно розглянутих захоронень. В будь-якому випадку, розібратися в цій ситуації можна буде лише з накопиченням додаткових матеріалів (насамперед з курганних могильників), адже регіон, про який йдеться (Доно-Донецьке межиріччя в межах Білгородської, півдня Воронежської, півночі Ростовської областей РФ, а також півночі Луганської та Харківської областей України) є дослідженим вкрай слабо і нерівномірно.

Палеоекологічний сюжет. Вище вже зверталася увага на той факт, що нинішній стан знань про археологічний феномен Бабине, зокрема про хронологію побутових пам'яток, дозволяє зробити висновок про те, що більшість бабинських поселень відноситься до пізніх етапів культури (здебільшого до III, меншою мірою до II періодів, за шкалою ДДБК), тоді як достеменно ранні поселення (I періоду) трапляються вкрай рідко. Аналогічну тенденцію

демонструють інші посткатакомбні утворення півдня Східної Європи (Левенцівська група Нижнього Дону, Кам'янська культура Криму тощо). Виявлена тенденція може тлумачитися так, що на ранньому етапі бабинська людність демонструє рухливий спосіб життя, наслідками якого є незначна кількість залишених ними поселень; тоді як на середньому і особливо пізньому етапах спосіб життя стає більш осілим, що засвідчується збільшенням кількості поселенських пам'яток. Наведені факти і їхнє тлумачення знаходять пояснення і, водночас, підтвердження в палеокліматичних дослідженнях, які ми неодноразово наводили з посиланнями на відповідні праці [Литвиненко 2007, с. 113; 2009б, с. 65-66; 2011, с. 172-173; 2013, с. 206]. Подібний ретельний аналіз, що виявив причинно-наслідкові зв'язки між кліматом і лолінським культурогенезом, здійснив і Р.О. Мимоход [2013, с. 310-315]. Стисло результати цих досліджень полягають в тому, що вони реконструюють на початку середньосуббореального періоду на значних теренах Старого Світу, зокрема і на півдні Східної Європи, після фази сприятливого гумідного (вологого) клімату, що припадає на ямний період, десь від початку III тис. до Р.Х. простежується поступова, а від середини III тис. до Р.Х. – різка аридизація і континенталізація, яка посилювалась протягом середнього-пізнього катакомбних періодів, досягши свого максимуму в посткатакомбний час (культурні кола Бабине і Лола) – 4200-3900 рр. тому, з піком на зламі III-II тис. до Р.Х. (близько 4000 р. тому); ця інтенсивна посуха була найбільшою для всього раннього-середнього голоцену і розцінюється як “катастрофічні природні події”, “масштабніша палеоекологічна криза за останні 6000 років”: кількість атмосферних опадів майже на 50-100 мм/рік була нижче сучасної норми, суворі й малосніжні зими, спричинене цим погіршення ґрунтово-рослинних характеристик (дефляція ґрунтів вододілів та високих надзаплавних терас, зменшення потужності гумусового шару, закарбоначування, відсутність солонцюватості, пониження мікробіологічної активності та зниження продуктивності трав'яної рослинності тощо), що загалом характеризує зпустелювання ландшафтів. Десь від XIX ст. до Р.Х. починається пом'якшення і гумідізація клімату, що досягла свого максимуму в середині II тис. до Р.Х. Цілком очевидно, що ці палеокліматичні зміни зумовлювали й тягнули за собою відповідні адаптивні реакції з боку степових скотарських (скотарсько-землеробських?) популяцій бронзового віку Надчорномор'я, зокрема до трансформацій їхніх господарсько-культурних типів, наприклад у напрямку підвищення ролі скотарства, зокрема рухливих (аж до кочових) його форм. Наведена вище палеокліматична динаміка засвідчує, що пік аридизації припадає загалом на ранні стадії існування посткатакомбних культур. Саме на пізню фазу раннього періоду (ІБ) і ранню фазу середнього періоду (ІА) ДДБК, припадає добре фіксоване (через картографію хронологічно-диференційованих пам'яток) розширення ареалу культури на північ – північний-схід, із екстремальної зони сухого південного степу Донецько-Азово-Дніпровського регіону – до сприятливіших північно-степових районів Середньої Донщини [Литвиненко 2012, с. 57, рис. 6; 7]¹⁰. Саме для раннього періоду ДДБК виявлено обмаль поселень, що натякає на рухливий спосіб життя бабинського населення. Пізній же період ДДБК, який припадає на початкову фазу зволоження і пом'якшення клімату, демонструє значне збільшення кількості поселень (див. вище сюжет з поселенськими пряжками), що засвідчує перехід до більш осілого способу життя і видається цілком логічним, на чому ми наголошували вже давно [Усачук, Литвиненко 2001, с. 113].

¹⁰ Систему скотарства ДДБК, вочевидь, було важче адоптувати до різко континентального сухостепового клімату Надазов'я кінця III тис. до Р.Х., ніж те вдавалося населенню лолінської культури у ще несприятливішій пустельно-сухостеповій зоні Прикаспію. Причина цього полягає в тім, що ледве не все лолінське стадо складалося з дрібної рогатої худоби, добре пристосованої для рухомого, зокрема кочового, скотарства посушливих регіонів [Мимоход 2013, с. 39-41, 316], тоді як склад бабинського стада був суттєво іншим: 46% – дрібна рогата худоба, 35% – велика рогата худоба, 19% – кінь (щоправда статистика в обох випадках побудована на матеріалах могильників, а не поселень, і, крім того, ґрунтується здебільшого на польових визначеннях авторів розкопок і лише одиничних визначеннях археозоологів, а відтак не є надійною).

Нам уже доводилося наголошувати й на тому, що поліпшення кліматичних умов протягом першої половини II тис. до Р.Х. зробило південні степи знову привабливими для скотарів і, вочевидь, стало тим ключовим чинником, який зумовив міграційні процеси зворотного напрямку – просування носіїв ДВАК/покровської культури з Доно-Волзького регіону на південь – південний захід, під тиском якого пізньобабинське населення відходило в Донецько-Надазовський регіон. Подальшим пом'якшенням клімату, вочевидь, слід пояснювати й наступну міграційну хвилю в південно-західному напрямі, пов'язану вже з нащадками носіїв ДВАК – племенами покровської зрубної культури – ПЗК [Литвиненко 2012, с. 69].

ЗАКЛЮЧНІ МІРКУВАННЯ.

Так звана «класична» бабинська культура, як іноді називають саме дніпро-донську (ДДБК), окрім виразних пам'яток раннього періоду, що виступають її наочним образом, також включає менш виразні комплекси середнього періоду і зовсім невиразні – пізнього. Від періоду до періоду чітко простежуються певні зміни в обрядово-інвентарних характеристиках захоронень. Якщо зміни в часі поховального супроводу виглядають цілком логічними, то причини деяких обрядових трансформацій (зокрема в позах і орієнтації небіжчиків) здебільшого залишаються незрозумілими. Існує думка, що радикальні обрядові зміни на пізньому етапі бабинської культури були спричинені впливом на неї з боку ранньозрубної культури, що просувалась зі сходу; буцімто під цим впливом пізньобабинські поховання стали такими схожими на зрубні, що їх довго не могли диференціювати. Певна логіка в цій ідеї присутня. Однак при зануренні в деталі вона виглядає не такою вже й стрункою. Так, за базовими характеристиками обряду інгумації пізньобабинські поховання є близькими бережнівсько-маївським зрубним (БМЗК): лівобічні тілопокладення з орієнтацією головою до *східного сектору*. Натомість цим пізнім бабинцям була синхронною і припустимо впливала на них не людність БМЗК, що з'являється лише на другому етапі існування зрубного культурного світу [Отрощенко 2001, с. 146-157], а людність найдавнішої в рамках зрубної області – покровської зрубної культури (ПЗК). Але ж покровський обряд характеризувався дещо іншими рисами, ключовою з яких в нашому випадку є визначальний вектор орієнтації небіжчиків – *північний сектор*. Відтак, за умов розглядуваного сценарію, трансформація пізньобабинського обряду під впливом мігруючих зі сходу – північного сходу покровців мала би призвести до оформлення в ньому виразного, якщо не домінуючого, північного сектору орієнтації небіжчиків. В реальності ж базовою орієнтацією на пізньому етапі ДДБК стала східна, що натякає на якийсь інший «алгоритм» трансформації¹¹. Проте цей східний вектор орієнтації став визначальним для наступниці ДДБК – БМЗК, що, вкупі з іншими даними, дозволило нам припустити генетичний зв'язок між цими культурами [Литвиненко 2009, с. 405-406; 2009а, с. 25].

Як було показано вище, ареал ДДБК на III (пізньому) етапі суттєво скоротився, порівняно з II (середнім) періодом (коли він досяг свого максимуму), і по суті повернувся до тих меж, які культура обіймала на самому початку свого існування (етап IA) – Донецько-Азово-Дніпровський вододіл. Крім цього, варто відзначити, що й відносна кількість пізніх бабинських комплексів є незначною – вони складають лише десяту частину (9,1%) загального масиву поховань ДДБК. За такою статистикою може приховуватися або загальне скорочення населення на пізньому етапі, або короткочасність цього пізнього етапу, а можливо – перше й друге разом. Водночас наголосимо на тому, що для пізнього періоду сусідньої ДПБК (дніпро-дністровський локальний варіант) ніякої демографічної кризи не спостерігається. Навпаки,

¹¹ Орієнтація небіжчика до північного сектору відома серед поховань ДДБК, хоча й трапляється нечасто (до 3%). При цьому достеменно можна засвідчити присутність цієї орієнтації протягом I та II періодів, з переважанням на останньому, а в межах нього – на етапі ІБ (це співвідношення є дещо умовним, оскільки виведене лише на підставі діагностичних поховань з пряжками). Навіть локалізація цих комплексів здебільшого в Доно-Донецькому регіоні видається логічною в контексті ідеї абашевсько-покровського впливу. Натомість для III (пізнього) періоду ДДБК північна орієнтація достеменно не засвідчена (жодного поховання з пряжкою 3о типу).

саме пізні комплекси складають основний масив поховальних пам'яток цієї бабинської групи. Загальний контекст, викладений вище, і шойно наведені дані натякають на те, що обставини існування пізніх ДПБК і ДДБК суттєво різнилися: тоді як перша від початку до кінця розвивалася в межах свого первинного ареалу і в оточенні споріднених бабинських груп, друга перебувала під ворожим тиском зі сходу, з боку чужої за походженням ДВАК, а згодом її спадкоємниці – ранньої ПЗК, і мусила відступати у південно-західному – західному напрямі [Литвиненко 2001а]. З огляду ж на дещо пізнішу появу БМЗК у Наддніпрянщині (де вона змінила ДПБК), порівняно з ПЗК на Сіверськодонецчині (де вона змінила ДДБК), можна думати, що ДПБК і проіснувала дещо довше за ДДБК.

У цьому зв'язку цікавими будуть і наступні статистичні зіставлення. По-перше, кидається в очі загальна нечисленність поховань III (пізнього) етапу ДДБК: вони складають менше десятої частини (9,1%) всіх однокультурних поховань. По-друге, пізня ДДБК кількісно значно поступається (орієнтовно в 8 разів)¹² синхронним пам'яткам пізньої ДПБК (сусіднього їй дніпро-дністровського варіанту). Пояснення цим фактам може полягати як у нечисленності людності ДДБК на пізньому етапі її існування, так і короткочасності цього етапу, або в першому й другому чинниках одночасно. З огляду ж на скорочення до мінімуму ареалу пізньої ДДБК, вочевидь, спричинене відходом її носіїв з Доно-Донецького межиріччя на Донецько-Азовський вододіл під збройним тиском мігруючої людності сусідньої ДВАК/ПЗК, останній висновок щодо нечисленності і/або нетривалості існування племен пізньої ДДБК набуває логічної завершеності. Виявлені обставини, безумовно, слід враховувати для розуміння процесів зрубної культурогенези в Доно-Дніпровському регіоні. Деякі кроки в цьому напрямі вже було зроблено раніше [Горбов, Усачук 2001, с. 220; 2001а, с. 156; Литвиненко 1994, с. 29; 1995, с. 81; 1999, с. 21; Санжаров, Литвиненко 1993; та ін.]. Нові ж обставини й деталі, що їх вдалося виявити в ході нашого дослідження, сподіваємось, будуть взяті до відома в подальших дослідженнях.

Литвиненко Р.А.

ПОЗДНИЙ ЭТАП ДНЕПРО-ДОНСКОЙ БАБИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена презентации, характеристике и оценке памятников, прежде всего погребальных, позднего этапа днепро-донской бабинской культуры (ДДБК), малочисленность и невыразительность которых объективно обусловили недостаточное к ним внимание с боку исследователей, по сравнению с многочисленными и яркими комплексами раннего периода, иногда ошибочно воспринимаемыми в качестве эталона для всего культурного круга Бабино. Предлагается методика отделения комплексов поздней ДДБК от схожих с ними погребений днепро-прутской бабинской культуры (ДПБК), что актуально для пограничного для обеих культур региона Нижнего Поднепровья.

Установлен значительно низший уровень курганного строительства в период поздней ДДБК (III периода), по сравнению с ранним периодом, однако намного больший, по сравнению с ДПБК. Основными типами могильных сооружений поздней ДДБК являются ямы, в каждой пятой из которых встречается деревянная рама. Умерших укладывали в скорченном позах на левом (93,7%) или изредка правом (6,3%) боку, с вариативным положением рук и ориентацией головой в восточный сектор.

Более половины захоронений (64,5%) содержит немногочисленный погребальный инвентарь, включавший т.н. костяные “пряжки” поздних типов – с малыми боковыми отверстиями (40% могил), керамические сосуды малых объемов (23,6%), а также редкие/единичные находки деревянной

¹² Ці орієнтовні підрахунки ґрунтуються на співвідношенні кількості поховань, забезпечених найбільш надійним хронологічним маркером пізнього етапу – пряжками типу 3о: ДПБК – 195, ДДБК – 25 (195:25=7,8). Коректність зіставлення абсолютних (а не відносних) показників зумовлена тією обставиною, що кількісні показники двох порівнюваних бабинських груп є сумірними: загальна кількість пам'яток дніпро-дністровського варіанту ДПБК становить 1306 поховань, а ДДБК – 1230 поховань. Неважко підрахувати, що поховання з достеменно пізніми пряжками (3о типу) в ДПБК складають 14,9%, а в ДДБК – лише 2,0 (14,9:2=7,45), що загалом відповідає вище наведеному співвідношенню.

посуды, астрагалов, мелких бронзовых изделий, кремневых/кварцитовых отщепов, костяных проколов, кремневых стрел (орудия убийства?), каменных моделек колес.

Известна серия поселений, которые уверенно можно отнести к поздним памятникам ДДБК на основании находок на них поздних типов костяных “пряжек”. Тот факт, что почти все поселения культурной области Бабино с хронологическими маркерами относятся к позднему этапу, наводит на мысль, что на позднем этапе бабинское население стало более оседлым, тогда как на раннем этапе оно вело более подвижный образ жизни. Эти выводы коррелируются с данными палеоклиматологии, согласно которым на ранний этап посткатакомбных культурных образований, в т.ч. Бабино, приходится фаза масштабной экологической катастрофы с аридизацией и континентализацией климата, тогда как позднему этапу этих культур соответствует смягчение и увлажнение климата.

Методом картографии установлен ареал поздней ДДБК, значительно сократившийся, по сравнению с предшествующим (II) периодом, и занимавший регион Днепро-Донского междуречья с наибольшей концентрацией памятников на Азово-Донецко-Днепровском водоразделе. Такая территориально-хронологическая динамика культурного ареала объясняется экологическими причинами и вызванными ими миграциями бабинского населения и их соседей, в частности носителей доно-волжской абашевской культуры и их наследников – племен покровской срубной.

Ключевые слова: Днепро-Донское междуречье, бронзовый век, культурный круг Бабино, днепро-донская бабинская культура, хронология, палеоклимат, миграции.

Lytvynenko R.A.

A LATE STAGE OF DNEPR-DON BABYNE CULTURE

The article is devoted to the presentation, characterization and evaluation of late stage monuments, especially burial grounds, of the Dnepr-Don Babyne Culture (DDBC). The small number and inexpressiveness of these monuments objectively caused the researchers' insufficient attention to them, compared with the numerous and vivid complexes of the early period, which are sometimes mistakenly perceived as a standard for the entire Babyne Cultural Circle. A method is proposed for separating the complexes of the late DDBC from the similar burials of the Dnepr-Prut Babyne Culture (DPBC), which is relevant for the borderline for both cultures of the Lower Dnieper region.

A significantly lower level of kurgan building in the period of late DDBC (III period) was discovered, compared with the early period, however much larger, in comparison with DPBC. The main type of funerary construction of the late DDBC is the pits, in each fifth of them there is a wooden frame. The dead were laid in the abbreviated poses on the left (93,7%) or occasionally right (6,3%) side, with a variable position of the hands and orientation of the head to the eastern sector.

More than half of the burials (64,5%) contain a few funeral equipment, including the so-called bone “buckles” of late types – with small lateral hole (40% of graves), small-volume ceramic vessels (23,6%), and rare/single finds of wooden vessels, astragals, small bronze ware, flint/quartz flakes, bone awls, flint arrowheads (the weapon of murder?), stone models of wheels.

A series of settlements are known, which can be reliably attributed as late sites of the DDBC based on the finds of late types of bone buckles on them. The fact that almost all Babyne's Cultural Area settlements, which have chronological markers, refer to the late stage, suggest that at this stage of development the Babyne's population became more sedentary, whereas at an early stage it led a more mobile lifestyle. These conclusions correlate with the data of paleoclimatology, per which at the early stage of post-Catacomb cultures, incl. Babyne, there is a phase of a great ecological catastrophe with aridization and continentalization of the climate, while the late stage of these cultures corresponds to the mitigation and humidification of the climate.

The method of cartography established the area of the late DDBC, which significantly decreased, in comparison with the previous period II, and occupied the region of the Dnieper-Don Interfluvium with the highest concentration of sites in the Azov-Donets-Dnieper watershed. Such territorial-chronological dynamics of the cultural area is explained by ecological causes and the migration of the Babyne's population and their neighbors, in particular the Don-Volga Abashevo Culture's tribes and their successors – the Pokrovsk Zrubna Culture's tribes.

Keywords: Dnepr-Don region, Bronze Age, Babyne Cultural Circle, Dnepr-Don Babyne culture, chronology, paleoclimate, migration.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Березуций В.Д.** Курган эпохи бронзы у с. Старая Калитва / В.Д. Березуцкий, Л.И. Маслихова // Археологические памятники Восточной Европы: межвузовский. – Вып. 12. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2006. – С. 99-103.
- Бойков А.А.** Археологические исследования высшей педагогической школы: Древности Высокой горы / А.А. Бойков, П.М. Золотарев. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 1997. – 71 с.
- Горбов В.Н.** О контакте архаической срубной и позднемноговальной культур на Приазовской возвышенности / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 213-220.
- Горбов В.Н.** Раннесрубно-многовальной горизонт поселения Раздольное в Приазовье / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // АА. – № 10. – Донецк, 2001а. – С. 155-196.
- Добровольский А.В.** Поселение бронзового века Бабино III / А.В. Добровольский // КСИА АН УССР. – 1957. – Вып. 7. – С. 40-48.
- Клейн Л.С.** Принципы археологии / Л.С. Клейн. – СПб.: Бельведер, 2001. – 152 с.
- Ковалевский В.Н.** Охранные раскопки кургана 2 у с. Таврово в Белгородской области / В.Н. Ковалевский, А.В. Сурков // Археологические памятники Восточной Европы. – Вып. 14. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2011. – С. 145-148.
- Крючков М.А.** Результаты комплексного исследования кургана Четвериково на юге Среднего Дона / [М.А. Крючков, Т.Ф. Трегуб, Р.А. Тюрин, И.В. Федюнин] // Археологические памятники Восточной Европы. – Вып. 14. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2011. – С. 153-163.
- Литвиненко Р.А.** О раннем горизонте погребений срубной культуры северо-восточного Приазовья / Р.А. Литвиненко // Проблемы хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы: тез. докл. Междунар. конф. – Днепропетровск, 1994. – С. 28-29.
- Литвиненко Р.А.** Территориально-хронологическое соотношение культур многовальной керамики и доно-волжской абашевской / Р.А. Литвиненко // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы: матер. конф. – СПб., 1995. – С. 80-83.
- Литвиненко Р.А.** Динамика расселения племен КМК в бассейне Нижнего Дона / Р.А. Литвиненко // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: тез. докл. конф. – Ростов н/Д., 1998. – С. 48-50.
- Литвиненко Р.А.** К оценке культуры многовальной керамики Левобережной украинской лесостепи / Р.А. Литвиненко // Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конф. – Харьков, 1999. – С. 9-10.
- Литвиненко Р.А.** Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья / Р.А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 4-23.
- Литвиненко Р.А.** О появлении КМК в бассейне Нижнего Дона / Р.А. Литвиненко // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии: матер. междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения И.В. Синецина. – Саратов, 2000. – С. 67-71.
- Литвиненко Р.А.** О так называемых "поясных пряжках" в памятниках бронзового века Волго-Уралья / Р.А. Литвиненко // Уральское археологическое совещание: тез. докл. междунар. науч. конф. – Оренбург, 2001. – С. 90-93.
- Литвиненко Р.А.** О характере взаимоотношений носителей культуры многовальной керамики (КМК) и памятников покровского типа (ППТ) / Р.А. Литвиненко // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: матер. 9 междунар. науч. конф. – Ростов н/Д, 2001а. – С. 15-18.
- Литвиненко Р.О.** Культури бабинська і лолінська: до проблеми контактів / Р.О. Литвиненко // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II-ї Луганської міжнар. історико-археологічної конф. – Луганськ: Шлях, 2005. – С. 75-78.
- Литвиненко Р.А.** Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд) / Р.А. Литвиненко // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СЛУ, 2006. – № 5. – С. 157-187.
- Литвиненко Р.О.** Обставини і чинники бабинської культурогенези / Р.О. Литвиненко // Вісник Донецького університету. – Серія Б: Гуманітарні науки. – 2007. – № 1-2. – С. 109-116.
- Литвиненко Р.О.** Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 799 с. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 879.
- Литвиненко Р.О.** Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009а. – 32 с.
- Литвиненко Р.О.** Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СЛУ, 2009б. – № 9. – С. 44-90.

Литвиненко Р.О. Методика культурно-таксономічного групування пам'яток бабинського типу / Р.О. Литвиненко // Вісник Донецького національного університету. – Серія Б: Гуманітарні науки. – 2009в. – № 1. – С. 141-150.

Литвиненко Р.О. До витоків архітектури довгих могил Надчорномор'я / Р.О. Литвиненко // ДАЗ. – 2009/2010. – № 13/14. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2010. – С. 30-66.

Литвиненко Р.А. Кавказ и Причерноморье: линии синхронизации для финала средней бронзы / Р.А. Литвиненко // Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. XXVI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа: тез. докл. Междунар. науч. конф. – Магас: ООО «Пилигрим», 2010а. – С. 221-223.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабіне: досвід культурогенетичних досліджень в археології / Р.О. Литвиненко // Історичні і політологічні дослідження. – 2011. – № 1-2 (47-48). – С. 169-178.

Литвиненко Р.А. Культурный круг Бабино: название, таксономия, структура / Р.А. Литвиненко // КСИА. – 2011а. – Вып. 225. – С. 108-122.

Литвиненко Р.О. Поселення Дніпро-Донської бабинської культури (загальна оцінка джерел) / Р.О. Литвиненко // Вісник Донецького національного університету. – Серія Б: Гуманітарні науки. – 2011б. – № 1. – С. 211-220.

Литвиненко Р.О. Бабинсько-криволуцьке порубіжжя / Р.О. Литвиненко // ДАЗ. – № 16. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2012. – С. 47-76.

Литвиненко Р.О. Кавказ і Надчорномор'я: лінії синхронізації для фіналу середньої бронзи / Р.О. Литвиненко // "Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць. – К., 2012а. – Вип. 61 (№ 6). – С. 104-108.

Литвиненко Р.О. Північне Приазов'я в системі східноєвропейського бронзового віку / Р.О. Литвиненко // Україна і світ: проблеми історії. – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2013. – С. 205-209.

Литвиненко Р.О. Східна периферія дніпро-прутської бабинської культури / Р.О. Литвиненко // Старожитності Північного Азов'я: матер. наук.-практич. конф. – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2014. – С. 28-41.

Литвиненко Р.О. Керамічний посуд в поховальній обрядовості бабинських культур / Р.О. Литвиненко // Україна у світовому історичному просторі. – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2016. – С. 209-213.

Маслихова Л.И. Материалы исследования курганов у с. Средний Икорец Лискинского района Воронежской области (предварительные результаты) / Л.И. Маслихова, И.Е. Сафонов // Верхнедонской археологический сборник. – Вып. 6: Матер. межрегион. науч. конф. «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы». – Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», 2014. – С. 258-263.

Мимоход Р.А. Лолинская культура. Северо-Западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего периода бронзового века / Р.А. Мимоход // Материалы охранных археологических исследований. – Т. 16. – М.: ИА РАН, 2013. – 568 с.

Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) / В.В. Отрощенко. – К., 2001. – 288 с.

Писларий И.А. О двух культурно-хронологических группах погребений о срубках бассейна Северского Донца / И.А. Писларий // Новейшие открытия советских археологов: тез. докл. конф.: в 3-х ч. – К., 1975. – Ч. 1. – С. 89-91.

Санжаров В.А. Некоторые аспекты историко-культурной ситуации в Донецком Приазовье второй четверти II тыс. до н.э. / В.А. Санжаров, Р.О. Литвиненко // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития: тез. докл. междунар. науч.-практ. конф. – Мариуполь, 1993. – С. 24-25.

Супруненко О.Б. Кургани між сс. Дуканічі та Солонці на Нижньому Пслі / О.Б. Супруненко. – Київ; Полтава, 2006. – 127 с.

Труды Новочеркаской археологической экспедиции. – Вып. 2 / Сост. И.Н. Парусимов. – Новочеркасск, 1997. – 68 с.

Усачук А.Н. О заготовках костяных пряжек конца среднего – начала позднего бронзового века / А.Н. Усачук // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.): матер. III междунар. конф. – Тирасполь, 2002. – С. 162-165.

Усачук А.Н. Об изготовлении пряжек эпохи бронзы / А.Н. Усачук, Р.А. Литвиненко // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: матер. 5-го Укр.-Рос. полевого археолог. семинара. – К.; Воронеж, 2001. – С. 109-114.